

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

NSV Liidu ajaloo kateeder

Kädi Riismaa

TRU võistlustööde komisjoni otsusega 18. juuni

1974 a. on määratud käesolevale tööle

I. Auhina

J. Maara

TRU Teaduslik sekretär

TSAARIVALITSUSE REAKTSIOONILINE KIRIKU-
POLIITIKA EESTIS 1880-NDAIL AASTAIL

D i p l o m i t ö ö

Juhendaja - ajaloodoktor

Ea Jansen

Tartu, 1974

SISSEJUHATUS

Käesolevas diplomitöös käsitletakse tsaarivalitsuse õigeusustamispoliitikat Eestis 1880-ndail aastail ja 1890-ndate aastate algul.

Selle perioodi sündmused on Eesti ajaloo-alases kirjanduses millegipärast kaunis vähe käsitlemist leidnud ja materjal tolle aja kohta alles läbi töötamata. Seetõttu peab autor diplomitöö teema käsitlemist vajalikuks.

Peale Harju-, Viru- ja Järvamaa ühendamist 1561.aastal Rootsiga andis Erik XIV Eestimaa aadli poolehoiu võitmiseks Harju-, Viru- ja Järvamaa aadlile privileegid, millega kindlustati mõisnikele nende käes olevatel maaladel kõik eesõigused, kohtuvõimu ja maksustamisõigus. Need privileegid laiendati 1584.aastal ka Läänemaa aadlile ja samal aastal moodustasid Harju-, Viru-Järva- ja Läänemaa rüütelkonnad ühtse Eestimaa rüütelkonna. Kõrgeimaks võimuorganiks oli rüütelkonna maapäev, mille koosolekut juhatas rüütelkonna pealik. Kogu aadli poliitika tegelikuks juhtijaks ja pidevalt töötavaks organiks oli 12 eluaegse ametiga maanõunikust koosnev Maanõunike kolleegium.¹

Maapäeva kompetentsi kuulus aadli-alade maksustamise

---

¹ "Eesti NSV ajalugu", I köide, Tallinn, 1955, lk. 316-317.

küsimuste otsustamine ning mitmesuguste riigivõimu ettepanekute arutamine ja aadli huvide kaitsmine riigivõimu ees.

Aadli käes olid kõik kohtuinstantsid. Maanõunike kolleegium toimus kubernereri eesistumisel ülem-maakohtuna. Temale allusid mees- ja mõisakohtud, samuti valiti maanõunike poolt ametisse kreisi haagikohtunikud, kes teostasid kreisis politseifunktsioone. Üheks tähtsamaks balti-saksa aadli privileegiks oli ka luteri kirik, mis oli tegelikult mõisnike n.ö. poliitiliseks relvaks.

Sel viisil oli mõisnike käes ulatuslik võim, mida nad kasutasid oma privileegide kindlustamiseks ja laiendamiseks ning talupoegade ekspluateerimise suurendamiseks.¹

Peale Põhjasõda sõlmiti 1721.aastal Nystadtis Uusi-kaupunki rahuleping, mille kohaselt Eesti- ja Liivimaa läksid Vene riigi koosseisu.²

Rahulepingus leidsid eri punktides kaitsmist ka balti-saksa mõisnike huvid. Balti mõisnikele, sealhulgas ka rootslastele, kui nad siirdusid Vene alamaks, pidi säilitama nende maavaldus. Rahulepingus määrati kindlaks, et Liivi-, Eesti- ja Saaremaa aadel ja linnad jäävad "Rootsi valitsuse all omatud privileegide, harjunud kommete, õiguste ja eesõiguste juurde". Sellega pandi alus tsarismi ja balti aadli liidule.³

---

¹ Eesti NSV ajalugu, I köide, lk. 317.

² Sealsamas, lk. 422.

³ Sealsamas, lk. 422.

XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel jäi balti-erikord peaaegu muutmatuks.

XIX sajandi keskpaiku kogu Venemaal kujunenud muutused majanduslikus, ühiskondlikus ja poliitilises olukorras tõid päevakorda mõningate reformide teostamise vajaduse. Oma põhiolemuselt veel feodaalseks jäänud tsaaririigi võimuasutustel oli uutes, kapitalistlike tootmissuhete tingimustes raske orienteeruda ja rahvahulki vaos hoida. Keisrikojaski jõuti varsti selgusele, et tsaari-isevalitsuse säilitamiseks on hädasti vaja üksikuid reforme ja neid hakati 60-70-ndail aastail teostama riigi tuumikus - siseku-bermangudes.¹

Ka Eestis teostati 1860-ndail aastail mõningaid kodanlike reforme, kuid need polnud kaugeltki küllaldased elu arengu kõige hädapärasemategi nõuete rahuldamiseks. Seda näitab ka uue kohtukorralduse ja semstvo sisseseadmise nõudmine 1860 - 80-ndail aastail tsaarile esitatud eesti talupoegade kollektiivsetes palvekirjades. Ka paljud aadli- ning kodanikuseisuse esindajad olid veendunud Venemaa uue kohtukorralduse projekti kehtestamise vajalikkuses Baltimail.²

Samuti tõstsid kohalikud reforminõudjad häält ka teiste uuendusi vajavate elualade kohta. Samal ajal tõid vene

---

¹ Traat, A. 80-ndate aastate kodanlikud reformid. - "Eesti NSV ajalugu", II köide, Tallinn, 1963, lk. 210.

² Sealsamas, lk. 210.

*muudu listel
? 12*

progressiivsed mõtlejad ja ühiskondlikud tegelased sageli ette Balti kubermangude poliitilist korraldust kui mahajäämuse musternäidet. Ka slavofiilid hakkasid üha teravamalt nõudma siinse ühiskondlik-poliitilise korra ühtlustamist Venemaa sisekubermangude omaga.¹

Mujal Venemaal teostatud kodanlike reformide tõttu muutus balti erikorra mahajäämus veelgi silmatorkavamaks. See võis kergesti ääremaade eriti pingelises sotsiaalses olukorras viia Venemaa "ühtsust ja jagamatust" ohustavate tagajärgedeni. Seepärast tuli tsaarivalitsusel jätkata mõnede uute reformide ettevalmistamist Baltimail, hoolimata kohalike sakslaste reaktsioonilise osa ägedast vastupuiklemisest. Esimesed sammud sel alal olid ettevaatlikud ja kõhklevad, kuid alates Aleksander III võimuletulekust (1881) asuti hoopis kindlakäelisemalt reformide teele. Uus tsaar jättis esmakordselt kinnitamata balti saksa valitsevate klasside seisuslikud privileegid (tegelikult pidasid balti mõisnikud oma eesõiguste tunduvaks kärpimiseks ^{ka} 1832. aastal välja antud luteriusu kiriku seadust ²), mis tagasid balti erikorra puutumatus, mida senini iga tsaar Peeter I järglastest alates oli trooniletulekul uuesti tunnustanud.³

---

¹ Traat, A., lk. 210.

² Gesetz für die Evangelisch - Rutherische Kirche in Russland. St. - Petersburg, 1832.

³ Traat, A., lk. 210.

Uuenduste käigus viidi ellu linna-, kooli-, politsei- ja kohtu- ning talurahvaasutuste reform.

Nimetatud reformid teostati tsaarivõimu äärmiselt reaktsioonilise sisepoliitika tingimustes. Juba 70-ndail aastail intensiivistas tsaarivalitsus Baltimail vene keele pealesurumist, eriti ametiasutustes, 80-ndate aastate teisel poolel viidi see läbi ka koolides.¹

Reformidega kaasaskäivat venestuspoliitikat asusid agaralt pooldama ja õigeusu propageerimisega toetama kirikutegelased. Nende reaktsioonijõudude etteotsa asus Riia piiskop Donat, keda eriti innukalt toetas Eestimaa kuberner S.V. Šahhovskoi. Viimaselt pärineb mõte kohaliku pärisrahva õigeusustamise kaudu Balti kubermange Venemaa sisekubermangudega tihedamalt siduda.

1840-ndail aastail levis Liivimaa kubermangus taluraha massiline õigeusku siirdumine, haarates umbes 100 000 talupoega.²

1840-ndate aastate algul hakkas tsaarivalitsus tugevdama vene õigeusu propagandat Balti kubermangudes. 1842.-44.a. hakati Pihkva vaimulikus seminaris õpetama eesti ja läti keelt ning ilmusid õigeusu katekismused neis keeltes. 1845.aastal määrati Balti kindralkuberneriks venelane Jevgeni Golovin, kelle ülesandeks vastavalt tsaarivalitsuse poolt antud instruktsioonidele oli mitte takistada eesti ja läti talupoegade siirdumist õigeusku, kuid samal ajal hoida

¹ Traat, A., lk. 217.

² Kõpp, J. Kuidas Vene-õigeusk meie maale tuli. - "Sirvilaud", X (1906), lk. 82.

ära igasugused vähematki revolutsioonilisuse varjundit omavad liikumised.

Talurahvaliidumise uue tõusu vahetuks ajendiks oli uus viljaikaldus 1845.aastal ning sellele järgnenud nälg ning loomataud. Talupoegade viletsuse teravnemine tugevdas nende viha sakslastest mõisnike ja pastorite vastu. Seekord väljendus see religioosne liikumise vormis.¹

Talurahva hulgas hakkas levima kuuldu, nagu saaksid need talupojad, kes "keisri usku" lähevad, maad ("hingemaad") ja pääseksid ühtlasi mõisniku võimu alt. Talupoegade saadikud hakkasid hulgaliselt Riias käima, et selgitada täpsemalt "keisri usku" siirdumise tingimusi. Lõpuks muutus see nii massiliseks, et valitsus oli sunnitud rakendama abinõusid selle vastu. 21. augustil 1845.aastal teatati talurahvale kindralkuberneri ringkirjaga, et õigeusku siirdumine toimub kodukohale lähimas vene õigeusu kirikus. Usu vahetamiseks pidi talupoegadel olema mõisavalitsuse luba; ühtlasi rõhutati aga, et talupoegi selles suhtes takistada ei tohi. Talupojad tõlgendasid seda teadaannet kui võimude üleskutset usu vahetamiseks.²

Mõistes, et puhkenud talurahvaliidumine oli otseselt vaenulik nii luteri kiriku kui ka mõisa suhtes, alustasid pastorid ja mõisnikud külades ägedat võitlust talurahva

---

¹ Eesti NSV ajalugu, I köide, lk. 622.

² Sealsamas, lk. 622-623.

"hingede" pärast. Nad avaldasid vene õigeusu^k siirdunud talupoegadele ränka survet, tõstsid neid taludest välja, ei andnud neile vilja laenuks jne.. Pastorid kasutasid iga võimalust, et uude usku siirdunudid halvustada.

Mõisnike poolt rakendatud julmade survevahendite ja selle tõttu, et talupoegade lootused nende olukorra parandamisele seoses õigeusku minekuga ei täitunud, hakkas liikumine aja jooksul vaibuma. 1848.aasta teisest poolest alates soikus liikumine juba täiesti.¹

Järgnevail aastakümneil püüdis suur osa õigeusku siirdunudid luteri kirikusse tagasi minna. Seda takistasid mitmed kehtivad seadused. Paljud talupojad elasid seetõttu vabaabielu, ristisid ise omi lapsi ja matsid surnuid. Luteri pastorid püüdsid igati taolisi "kahepaikseid" luteri kiriku mõju alla saada ja hakkasid neid salaja luteri kogudusse vastu võtma.

1864.aastal õigeusu olukorra selgitamiseks Liivimaale saadetud krahv Bobritski soovitusel tühistas Aleksander II 15. märtsil 1865.aastal reversaali nõudmise (nn. sega-abielupaaridelt nõuti enne laulatust kirjalikku tõotust e.reversaali oma lapsi õigeusu kombe kohaselt ristida ja kasvatada).² Seda määrust aga ametlikku seaduste kogusse ei lülitatud. Õigeusu võimalikud tõstsid nüüd kaebust nende luteri kiriku pastorite vastu, kes seda määrust arvestasid, või sellest isegi veel kaugemale läksid. Paljud luteriusu kiri-

---

¹ Eesti NSV ajalugu, I köide, lk. 624.

² Sild, O. Eesti kirikulugu. Vanimast ajast olevikuni. Tartu, 1938, lk. 217.

kuõpetajad anti kohtu alla, kuni siseministri määrus 1874. aastal taolised protsessid tühistas.

Aastail 1865-1885 astus ligi 35 000 õigeusklikku (või nende last) tagasi luteri usku.

1883. aastal algas osalt senaator Manasseini revisjoni tagajärjel ka Eestimaa kubermangus Läänemaal massiline õigeusku siirdumine. Selles väljendus nagu varemgi talupoegade protest mõisnike ja pastorite vastu.

1885. aastal ametisse astunud uus Eestimaa kuberner Šahhovskoi püüdis seda liikumist ära kasutada tsaarivalitsuse venestusplaani teostamisel.

Käesolevas diplomitöös pöörataksegi peatähelepanu Eestimaa kubernerile S.V. Šahhovskoi tegevusele õigeusu levitajana Eestis ja antakse ülevaade Läänemaa usuvahetusliikumisest.

Diplomitöö kirjutamisel on allikatena kasutatud mitmesuguseid seadustekogusid,¹ 1880-ndate aastate ja 1890-ndate aastate alguse eesti ajakirjandust² ja 1909-1910 avaldatud

---

¹ Gesetz für die Evangelisch - Lutherische Kirche in Russland. St. - Petersburg, 1832;

Deutsch-protestantische Kämpfe in den Baltischen Provinzen Russland. Leipzig, 1888;

Rahvakohtu nuhtlusseadus. 1885. aasta väljaanne, 1906. ja 1908. aasta täienduste ja lisadega. Tallinn, 1910.

² Ajalehed "Olevik", "Virulane", "Valgus", "Postimees".

Eestimaa kubernereri Šahhovskoi arhiivimaterjale.¹

Eesti autorite töödest kodanlikul perioodil on kõige olulisema väärtusega Leida Loone uurimus Läänemaa usuvahetusliikumisest 1880-ndate aastate algul.² See artikkel põhineb ulatuslikul arhiivimaterjalil ja on senini ainukeseks põhjalikumaks uurimuseks vene õigeusku siirdumise kohta Eestimaa kubermangus.

Sama küsimus on käsitlemist leidnud ka sajandivahetusel "Postimehes" ilmunud artiklites,³ kuid seal leiduvad andmed pole alati usaldusväärsed.

Balti saksa autoritest töödest tuleks esile tõsta Alexander von Tobieni raamatut, mis kujukalt väljendab balti mõisnike suhtumist tsaarivalitsuse reformidesse ja õigeusustamispoliitikasse.⁴

Eesti tollaegsete tegelaste suhtumist tsaarivalitsuse poliitikasse Baltimail valgustab Friedebert Tuglas oma

---

1 Изъ архива князя С.В. Шаховского. Материалы для истории недавняго прошлого прибалтийской окраины (1885-1894 гг.) Том I-III, С. - Петербург, 1909-1910.

2 Loone, L. Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883-1885. Tartu, 1934.

3 Kurrikoff, A. Läänemaa vaimulik liikumine, pruugitud abi nõud selle vastu ja selle vili. - Üks osa kiriku ajaloo- loost Eestimaal. - "Postimees", 1894, nr. 100-106.

Kõpp, J. Vene-õigeusk Läänemeremaal. - "Postimees", 1905, nr. 140-144; 153-164; 169; 171-182.

4 Tobien, Alexander von. Die livländische Ritterschaft. In ihrem Verhältnis zum Zarismus und Russischen Nationalismus. Band I, Riga, 1925.

raamatus "Ado Grenzsteini lahkumine".¹

Nõukogude ajaloolastest käsitleb Aleksander III sise- poliitikat ja kõrgemate riigitegelaste vaateid ning suh- teid P.Zaiontškovski oma uurimuses "Vene isevalitsus XIX sajandi lõpul".²

1880-ndate aastate kodanlikele reformidele, tsaari- valitsuse venestuspoliitikale ja talurahva olukorrale an- takse marksistlik üldhinnang kogumikus "Eesti NSV ajalugu" II köites.³

---

¹ Tuglas, Fr. Ado Grenzsteini lahkumine. Tartu, 1926.

² Зайончковский, П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. Москва, 1970.

³ Eesti NSV ajalugu, II köide, lk. 190-199; 200-209; 210-218.

I peatükk

TALURAHVA USUVAHETUSLIKKOMINI EESTIMAA

KUDERPANGUS ENNE 1885.AASTAT

1870-ndail aastail Läänemaa oli majanduslikult ja kultuuriliselt üks mahajäänumaid Eesti osi. Siin võeti kõige tagasihoidlikumalt osa ka ärkamisaegseist üldrahvalikest üritusist.

Eesti talurahva protest mõisnike ja pastorite vastu 1870-80-ndail aastail hakkas ilmema mitmesuguses usulises "ärkamises". Selles avaldus talupoegade püüd leida väljapääsu masendavast viletsusest ja lootus inimväärsele elule.¹

Vaene ja väheharitud Läänemaa talupoeg või randlane püüdis usuliikumise teed vabaneda mõisniku ikkest ja kirikhärra eestkostmisest. Iga ärganu võis ise jutlustada, tundes end "jumalast äravalituna" või teiste juhina.²

Usuline "ärkamine" algas 1878.aastal sentantliku usuliikumisena Läänemaa saartel, kus tema õhutajaiks olid rootslastest misjonärid. Eriti agar oli kihelkonnakooliõpetaja Österblom Vormsi saarel.³

---

¹ Vassar, A. Talurahvaliikumine 80-ndail aastail. - Eesti NSV ajalugu, II köide, lk. 196-197.

² Loone, L., lk. 6.

³ Остербломъ, Ю. Новейшия религиозныя движения въ Эстландии. - Христианское чтение", I, СПб, 1885, стр. 35-36.

Elevile aetud rahva hulgast ilmus teisigi jutlustajaid, kelle kaudu usuliikumine kandus 1879.aastal mandri-
le, hólmas kóik Läänemaa kihelkonnad ja levis järgmisel
aastal ka Harjumaale (Hagerisse).¹ Enamvähem puutumata
jäi vaid Läänemaa jõukamaid ja haritumaid kihelkondi - Vi-
gala.

Osa "ärغانuist" tegutses vaikselt, teine osa jutlus-
tajaist kaldus liialdustesse, mistóttu nende palvetundides
esines märtsemisi. Kohati kaldus sektantlik liikumine usu-
hullustusse, mille kohta toleaegeist ajalehtedest võib
leida rohkesti näiteid.²

Liikumine püsis usulisel pinnal, kohalik võim (kiriku-
ópetajad, haagikohtunik, kuberner) ei näinud selles ohtu
oma autoriteedile ja kehtivale korrale, ega pidanud era-
kordseid surveabinóusid vajalikuks.³

Usulises vormis avaldud káärimine teatud määral val-
mistas ette massilist vene óigeusku siirdumist. Rahval
vóis nüüd kergesti tekkida lootus parandada oma elutingi-
musi usuvahetuse teel. Lisaks sellele pakkus huvi óigeusu
taga seisev poliitiline võim, mis sektantlusel puudus,
ning vóis tagada kindlat toetust ja abi ka móisnike ja pas-
torite vastu.

---

¹ Kurrikoff, A. - "Postimees", 1894, nr. 100-106.

² Priiusulised ja baptistlased. - "Postimees", 1894, nr.
42; Kurrikoff, A., - "Postimees", 1894, nr. 100-106.

³ Loone, L., lk. 7.

Õigeusu levikut soodustas ka see, et pärast 1840-ndate aastate liikumist oli Liivimaal palju õigeusklikke eestlasi. Riias tegutses vaimulik seminar, kus õppimise võimalust kasutasid paljud eesti noormehed. Mitmed neist olid seadnud oma eesmärgiks misjonitöö õigeusu kiriku kasuks, mis omandas esialgu rekonserviooni vastu võitlemise ilme.¹

Õigeusu agitatsiooni hoogustamist on ekslikult peetud sihikindla venestamise alguseks.² Tegelikult polnud aga 1883.aastal venestamine Läänemere mail veel alanud.

Aktiivselt õigeusu levitamise alal tegutsevad preestrid kuulusid oma poliitilistelt vaadetelt C.R. Jakobsoni pooldajate ringkonda, mis 1880-ndate aastate algul oli rahvuslik.³ Alates 1880-ndaist aastaist Lõuna- ja Lääne-Eestis toimus sihikindel kihutustöö õigeusu kasuks peamiselt vaimuliku sisuga kirjanduse levitamise kaudu.⁴

Seda tõendab ka vastavate raamatute ja brošüüride tihedam ilmumine. Nendest paljude autor ja tõlkija oli Viljandis tegutsenud preester Teppons. Selle kirjanduse eesmärk polnud aga laiaulatuslik õigeusku siirdumise õhutamise. Taoline kirjandus võis aga kiirendada, et rahva hulgas tekkinud mõte omandaks kindla kuju.⁵

---

1 Loone, L., lk. 9

2 Зайончковский, П., стр. 123.

3 Loone, L., lk. 9.

4 Остербломъ, Ю., стр. 59-60.

5 Loone, L., lk. 10.

Leida Loone andmeil¹ selgub ajaloolise traditsiooni kogumisest, et õigeusku siirdumise algatajad olnud enamasti ümbruskonna ärksamad tegelased, kes lugenud ajalehti ja raamatuid. Nemad jutustanud vene usust ja mujal toimuvast usuvahetusest. Kui rahval tekkis soov õigeusku siirduda, ilmusid kohale preestrid, et toimetada salvimist.

Ühiskondlikult seisundilt oli liikumise algatajate kogu kirju. Suurem osa usuvahetajaist aga kuulus arvata-
vasti vaesemate talurentnike hulka.

Õigeusku siirdumise põhjustest Läänemaa usuvahetusliikumisele on vahest kõige iseloomulikum talurahva soov õigeusku siirdumise teel parandada oma majanduslikku olukorda ja vabaneda mõisnike ning pastorite surve alt. Makse ei tahtud enam nurisemata tasuda. Kasvas mitmesuguste kubernerile ja Riia õigeusu piiskopile läkitatud palvekirjade hulk. Õigeusklikud tundsid end olevat riigivõimu kaitse all.²

Usuvahetusliikumise algkohas - Lihulas ja selle lähemas ümbruses - kandis õigeusku siirdumine protestiliikumise ilmet, kuid kaalutlusi ilmnes vähem. Üsnagi mõõduandev oli ka soov pääseda sakslastest kirikuõpetajate kultuurilisest mõjust, s.t. vabaneda luteri usu koolist. Arvati, et

---

¹ Loone, L., lk. 21 (viide nr. 30: Rebane (Loone), Liidia, stipendiaadi-aruanne traditsiooni kogumisest vene-õigeusu liikumise kohta, suvel 1932. Lisa: Preester A. Tamme kiri.)

² Sealamas, lk. 22.

vene õigeusu kool teeb targaks, võimaldab põhjalikuma vene keele omandamise ja pääsu kõrgemaisse koolidesse.¹

Usuvahetusliikumist käsitlevas kirjanduses² on siirdumise põhjusena korduvalt rõhutatud majandusliku külje tähtsust. See järeldeb ka asjaolust, et suur osa usuvaheta-jaist kuulus kehvema rahva hulka. Kuid mitte alati polnud majanduslikud põhjused esikohal. Näiteks polevat Lihulas suurem osa inimesi kuulujutte mõisate jaotamisest uskunud. Teatud tõuke "hingemaa" saamise lootuste tekkeks andsid va-rasemad sündmused Liivimaal. Nimelt andis tsaar 1866.aasta 12. augustil käsu Liivimaal riigimõisatest maatükkide eral-damiseks õigeusu kirikuile, koolidele ja maata õigeuskli-kele. Kuni 1871.aastani sai maad siiski vaid 1500 õigeusk-likku ja maalapikeste suurus ei ületanud 5 dessatiini.³)

Majandusliku kasu, s.t. peamiselt rendi alandamise ja maa saamise lootus näib olevat leidnud enam pinda liikumi-se keskusest kaugemal. Peale maa saamise loodeti veel pal-ju muudki: kord sooviti vabaneda kirikumaksudest, kord ki-rikuhoonete parandamise kohustusest; loodeti saada uut kroonu kulul ehitatavat koolimaja, oodati vabanemist mõisa-maal lasuvast teoorjusest ja väeteenistusest, oodati uue seaduse kehtestamist jm.

---

1 Loone, L., lk. 23.

2 Кóпп, J.. Vene-õigeusk. - "Postimees", 1905, nr. 180; Loone, L., lk. 24.

3 Лейсманъ, Н.А. Судьба православия въ Лифляндской губер-нии съ 40-хъ до 80-хъ годовъ XIX столетия. Рига, 1910, стр. II2-II3.

Neis majandusliku olukorra paranemise lootustes avaldusid rahva toleaeagsed hädad.

Rüütelkonna tegelaste väidetel olevat taolised jutud saanud alguse õigeusu preestritelt, kes selliste lubadustega meelitanud rahvast õigeusku siirduma. Seda pole aga võimalik tõestada. Ainus konkreetne küsimus, millest preestrid on rääkinud, oli õigeusklike vabastamine maksudest luteri usu kirikule. Kuid ka see väike kergendus võis olla maa saamise lootuste ja muude selliste juttude tekitajaks. Kuulduste tekkeks võisid kaasa aidata ka preestrite vestlused talupoegadega.¹

Usuvahetuse levikut soodustas ka õigeusu preestrite tegevus. Nad erinesid härrasmehelikest luteri usu hingekarjastest, andsid nõu igasugustes küsimustes, lohutasid õnnetu. Õigeusu preestris loodeti leida asjatundlikku eestkostjat kubernerit juures ja kaitset sakslaste eest.

Preestrid tööpoolest koostasidki palvekirju ning olid vahendajaiks talupoegade ja kubermanguvalitsuse vahel.²

Loomulikult tuleb arvestada ka seda, et paljusid haaras massipsühoos ja toimiti teiste eeskujul.³

Vene õigeusku siirdumine algas 1883.aastal Lihulas.

Mööduandvaks põhjuseks kujunes siin konflikt Lihula pasto-

---

¹ Loone, L., lk. 24-25.

² Kõpp, J. Vene-õigeusk. - "Postimees", 1905, nr. 180.

³ Kõpp, J. Vene-õigeusk. - "Postimees", 1905, nr. 180.

³ Loone, L., lk. 25-26.

ri Spindleriga, tüüpilise vanameelse balti sakslasega. Teadlikumaks pastori vastaseks oli Lihula rätsep ja endine kooliõpetaja Ado Pääbo. Ta elas Kalli õigeusu kiriku lähedal, oli häis suhetes diakoni Ivan Kasega. Hea kõneande, pühakirja tundmise ja laia silmaringiga mehena pidas Pääbo rahva kogunemispaikeades (kõrtsis, kirikus, koolimajas jm.) sütitavaid kõnesid: laitis luteri usu pastoreid ja kiitis vene õigeusu preestrite häid külgi. Tema tegevuse keskuseks oli Lihula alev.¹

Ebamäärane "veneusu kõmu" oli siinmail liikunud juba alates Aleksander III-le vande andmisest.

1883. aasta veebruaris rääkis A. Pääbo oma usuvahetuskaatsusest ja õigeusu vastuvõtmisega ühenduses olevaist tuludest - kirikumaksudest vabastamisest ja mõisamaal asuvate talupoegade teoorjuse lõpetamisest. Pääbo olevat Lihula laadal ühelt kaupmehelt saanud ka usuvahetust õhutava lendlehe "Rahva armastus".²

Pääbo kavatsus usku vahetada oli esialgu vaid isiklik, kaasatulijaid ei leidunud. Rahva hulgas tekkis taoline liikumine veidi hiljem, otsese tüli tagajärjel pastoriga (viimane tõstis leerimaksu 3 rublale inimese pealt). Et vabaneda Spindlerist ja leerimaksust, otsiti üles Kalli ja Uruste õigeusu preestrid ning algasid ettevalmistused usu-

---

¹ Kõpp, J. Vene õigeusk. - "Postimees", 1905, nr. 180.

² Loone, L., lk. 11.

vahetuseks.¹ Vahetalitajaks sai Pääbo. Tema muretses ka raamatud õigeusuga tutvumiseks.²

Järgnesid rahva nõupidamised ja koosolekud. Nagu tavaliselt kõigi rahvaliidumiste puhul, tekkis ka nüüd Lihula ümbruskonnas õigeusku siirdumisega ühenduses kuulujutte. Usuvahetusest hakati lootma kindlat abi kõikvõimalikes häda- dades. Liikusid kuuldused, et õigeusku astujad vabastatakse kirikumaksust ja mõisamaal asuvad talupojad teoorjusest. Õigeusuliste vahel pidavat jaotatama Lihula mõis (mõnel pool arvati, et jaotatakse mingi mõis Liivimaal). See ole- vat keisri isiklik soov, et kroonimispäeval kõik luterla- sed õigeusku siirduksid ja tasuks selle eest võimaldatavat mitmesuguseid kergendusi.³

Eesti talurahva seas oli tollal veel tugevasti levi- nud naiivne "hea tsaari" kujutelm. Keisri poole pöörduti palvekirjadega, et leevendada majanduslikku viletsust ja pääseda mõisa survest.⁴ Levis koguni arvamus, et balti-sak- sa mõisnikud, suurest vihast rahva ja "vabastaja-keisri" vastu korraldasid Aleksander II-le atentaadi ning tapsid ta. Mõisnikud organiseerinud isegi "mässuseltsi" tsaari elu

---

1 Loone, L., lk. 12.

2 Ворошин, А. Принципы прибалтийской жизни. Ревель, 1891, стр. 55-56.

3 Loone, L., lk. 13;
Venestamise tulekul. Mälestused ja dokumendid. Tartu, 1922 ("Eesti Ajaloo Arhiiv" nr. 2), lk. 42-45.

4 Kogumik "Postimees" 1857-1907. 50-aastase kestuse mäles- tuseks. Tartu, 1909, lk. 86-89;
Tuglas, Fr., lk. 14.

kallale kippumise eesmärgil.¹

Aprilli keskel jõudsid kuuldused mingist rahva hulgas toimuvast liikumisest ametivõimudeni. A. Pääbo ja mõned tähtsamad usuvahetuse õhutajad vahistati. Mõisnikud muutusid rahutuks. Senaator Makasseini revisjon Liivimaa kubermangus 1882-1883.aastal ja mõisnike ajalooliste privileegide mittekinnitamine Aleksander III poolt 1883.aastal näis kuulutavat ette aadli privileegide kärpimist ja balti erikorra revideerimist.² Seetõttu püüti rahva käärimisele kiiresti piiri panna. 22. aprillil toimus Lihulas haagikohtuniku von Kurselli algatusel eraviisiline koosolek.³

Koosoleku otsuse kohaselt saatis haagikohtunik kirja tolleaegsele Eestimaa kubernerile Polivanovile. Polivanov oli tavaline väheharitud vene ametnik, kes suhtus hästi saksa mõisnikesse. Ta saatis siseministeeriumile aruande, milles kirjeldas olukorda haagikohtuniku kirja põhjal ja küsis juhtnööre tegutsemiseks. Tema enda suhtumine liikumisse oli erapooletu. Polivanov soovitas valitsusel Lihula talupoegi hoiatada liiga mõtlematu sammu eest.

Kõrgemal pool oldi aga teisel arvamusel. Siin oli tugevnenud soov hävitada Läänemeremaade eriseisund ja ühtlustada provintsid riigiga.

Usuvahetusest loodeti võimalikku tuge valitsuse poliit-

---

¹ Venestamise tulekul, lk. 24;
Tuglas, Fr., lk. 14.

² Loone, L., lk. 14.

³ Воронин, А., стр. 56-59.

tikale. Seetõttu otsustati lasta liikumisel areneda ise-
seisvalt, takistamatult.

Erilist usuvahetuse toetamise soovitus Polivanov Pe-
terburist ei saanud.¹ Küll aga asus liikumist agaralt toe-
tama Riia õigeusu piiskop Donat. Tema hoolitsusel ja kor-
raldusel algasidki Läänemaal salvimised.²

Esimesena siirdus õigeusku A. Pääbo, kes laskis end
25. aprillil Kalli preestril salvida. Teised Pääbo mõtte-
kaaslased - 124 Lihula ümbruse talupoega - saatsid Riia õi-
geusu piiskopile palvekirja, milles seletasid, et nad "kaua
surmapimeduses istunud, kaua sääl ümber eksinud, ilma töö-
hääle tundmata". Nüüd paluvad nad alandlikult end õigeusu
kiriku rüppe võtta. Peale selle paluti Lihulasse õigeusu
kirik ja kool ehitada.³

Samasugune kiri saadeti ka 5-e teiste volinikena esi-
neva talupoja poolt Eestimaa kubernerile ja selgitati, et
usuvahetajad ei looda hingemaa saamisele ega muule kasule
ning paluti kuberneril neid tagakiusamise eest kaitsta. Ku-
berner vastas, et õigeusku siirdumiseks pole ilmaliku või-
mu luba vajalik.⁴

Salvimine pidi aset leidma keisri kroonimise päeval
(15. mail) kõigi nähes avalikult. Ettevalmistamine ^{palju} plaju

---

1 Loone, L., lk. 17-18.

2 Ворошин, А., стр. 58-59.

3 Кóпп, J., Mainitu.

4 Loone, L., lk. 18-19.

aega ega vaeva ei nõudnud, sest usuvahetajad oskasid lugeda ja kirjutada (võib arvata, et siiski mitte kõik), tundsid kümnet käsku, meie-isa palvet ja usutunnistust ning olid tutvunud õigeusku tutvustava kirjandusega.¹

15. mail 1883.aastal salviti Kalli ja Uruste õigeusu kirikuis (Lihulas veel õigeusu kirikut polnud) kokku 7 inimest.²

17. mail tulid Lihulasse preestrid Tamm ja Bežanitski. Siin toimus salvimine vallamajas, kuna haagikohtunik keeldus andmast koolimaja preestrite käsutusse.

Riia vaimuliku valitsuse andmeil toimunud enne püha talitust asjaosaliste eksamineerimine õigeusu põhiõpetuses. Igalt usuvahetajalt võetud kirjalik töötlus ja salvitud seejärel vene õigeusu kombe kohaselt. Õues seisnud suur rahvahulk ja jälginud talitust. Rahva hulgas olnud isegi kohaliku luteri usu õpetaja oma perekonnaga.

Salvimine kestnud 8 tundi ja kokku siirdunud esimesel päeval õigeusku 254 inimest (mõnedel andmetel ligi 250 inimest).³

Siirdumine jätkus järgnevail kuil, levides Lihulast kõigepealt itta, kus salvimise keskuseks kujunes algul Mõisaküla, siis Virtsu. Aasta lõpul toimus suuremaid salvimisi veel rohkem lõuna pool - Vatlas, Paadremaal ja Mõtsul.

---

1 Kõpp, J. Mainitu.

2 Loone, L., lk. 19.

3 Kõpp, J. Mainitu.

Mõned kuud hiljem kui Lihulas, algas liikumine põhja pool, Ridala, Lääne-Nigula ja Mahtra kihelkondades. Ohutajaks oli endine luteri usu koolmeister, Kuuda seminari kasvandik Tammert.¹

Mai lõpul hakati peamiselt Ridalas rääkima vene usust ja juuni algul ilmus Haapsalusse preester Poletajevi juurde üks Kividepää mõisa talupoeg ning teatas, et nende külas, kus elab 212 hinge, pea kõik soovivad õigeusku siirduda. Ainelise olukorra paranemist ei loodetud, sooviti vaid paremat kooli.²

Ka hiljem ilmus Poletajevi juurde talupoegi sama sooviga. Politajev oli ettevaatlikum kui Kalli ja Uruste preestrid. Ta soovitas talupoegadel veel järele mõtelda. Vahele astus aga piiskop Donat ja 18. juunil tuli Haapsallu Riistast korraldus alustada viivitamatult salvimisi.

Esimene eestlaste salvimine Poletajevi poolt toimus 14. augustil. Siirdumine jätkus järgnevail kuul. Enamik usuvahetajaid pärines Ridalast ja Lähtrust. Üldiselt oli aga liikumine siin Poletajevi mõjul tagasihoidlikum kui Lihulas.³

Aasta lõpuks oli Lihula ümbruses juba 2062 inimest õigeusku siirdunud⁴, kogu Läänemaal oli see arv umbes 2500.

---

¹ Остербломъ, Ю., стр. 432-433.

² Loone, L., lk. 20.

³ Sealsamas, lk. 21.

⁴ "Perno Postimees", 1883, nr. 52, lk. 2.

Usuvahetajad võeti tavaliselt vastu ilma ühegi kirjaliku tunnistuseta. Alles pärast salvimist nõudsid preestrid kirikuõpetajatelt teateid nende kohta, kes luteri kogudusest olid välja astunud.¹

Vastsalvituil puudus aga korralik ettekujutus õigeusu kombestikust, töökspidamistest jm.² (Usuvahetajad olid suuremalt osalt kõige vaesemate hulgast, maata inimesed.) Levis kindl^e arvamus, et õigeusu vastuvõtmisega sootuks uued elutingimused kaasnevad. Nii küsisid mitmed preestrilt töömeeli, kas nad veel luterlastega koos peara- ha peavad maksma või, kas ka nendele peab vallakirjutaja rõugeid panema või keegi teine jm. Usuvahetusega loodeti senise olukorra täielikku muutumist.³

1883.aasta usuvahetusliikumise tulemusena loodi Ees- timaa kubermangus 2 õigeusu kogukonda - Lihula ja Virtsu.⁴

1884.aastal liikumine jätkus, kuid algatus hakkas talurahvalt üle minema õigeusu preestritele ja aktiivsemai- le koguduseliikmeile. Riia õigeusu piiskopkonna ^{valitsuse} poolt anti välja spetsiaalne juhend luterlastest usuvahetajate salvi- miseks.⁵

---

¹ Kõpp, J. Mainitu.

² "Olevik", 1884, nr. 34, lk. 1.

³ Остробломъ, О., стр. 442.

⁴ Loone, L., lk. 40.

⁵ Seadus, kuidas Lutterusse ussulissi peab õige ussu kogudussesse vastu võtma. Riia, 1884.

Preestrid püüdsid hoogustada vastloodud koguduste tegevust, liita inimesi kindlamalt uue kirikuga, samuti tõsta õigeusu lugupidamist rahva hulgas. Tähtsaiks sündmusiks kujunes uute palve- ja koolimajade õnnistamine, millest enamasti võttis osa ka kubermanguvalitsuse esindajaid. Neil puhkudel peeti kõnesid, mille sageli osalt poliitiline sisu taotles usuvahetuse hoogustumist. Taodeldi rahva elavat osavõttu neist üritustest. Haapsalu preester Poletajev märkis, et koolimajade õnnistamisel õigeusklike koorid esineid ja vahel kandsid ette isegi eesti rahvalaule.¹

Peaaegu täiesti kohalike preestrite hoolde jäi nüüd ka õigeusku siirdumise tegelik juhtimine ja rahva hulgast omal algatusel tulevad sooviavaldused vähenesid.

Võrreldes eelmise aastaga vähenes 1884.aastal usuvahetust üldse tunduvalt.

2 aasta jooksul (1883-1884) oli Läänemaal õigeusku siirdunud 3407 inimest (neist 1884.aastal - 941 inimest). Vastsalvitud olid enamasti kõige rahutumad talupojad, kuna kainemad hoidusid veel alles tagasi. Paljusid hirmutas kahtlemata ka sakslastelt tulev tagakiusamine. Jäädi esialgu äraootavale seisukohale, et näha, milliseks kujuneb uute õigeusuline elu.²

Siirdumise motiividena kerkisid esile majanduslikud kaalutlused ja usuvahetus toimus üldiselt enam-vähem rahu-

---

¹ Loone, L., lk. 40.

² Sealsamas, lk. 40-41.

likult. Ainult Hiiumaal tekkis mõningaid sekeldusi. Siin oli Emmastes harilikul viisil alanud õigeusku siirdumine. Preestrid käisid salvimas ja õpetamas, kohalikud liikumist toetavad talupojad pidasid koosolekuid ning tegid kihutus-tööd, ja sakslased püüsid liikumist summutada. Peagi tekkis aga Hiiumaal tõsisem ärevus. Ilmselt ei piirdunud preestrid siin ainult puhthingekarjase tegevusega, vaid olid eraviisiliselt vestelnud talupoegadega ka majanduslikust olukorrast ja andnud nõu mõisnike majanduslikule survele vastu panna. Talupojad hakkasid seetõttu tõrkuma kiriku- ja kroonumakse maksmast jms. Alles pärast pikemaid seletusi rahvas rahunes ja kroonumaksud nõuti jälle sisse.¹

1884.aastal kasvas ka õigeusu koguduste arv Eestimaa kubermangus. Lisaks 1883.aastal asutatutele järgnesid Väike-Lähtru, Paadremaa ja Emmaste.²

Uute koguduste juurde asutati ka koole. Neid olevat Eestimaa kubermangus 1884.aasta lõpul tegutsenud juba 10.³ (Seda võib ilmselt liialdatuks pidada. Nagu selgub ka rahvaloenduse andmete võrdlusest, jäi õigeusklike haridustase luterlaste omast ka 1897.aastal tunduvalt madalamaks ja mingit erilist rahvahariduse levitajat Eestis õigeusu kirik ei kujutanud.⁴)

---

1 Loone, L., lk. 40.

2 "Olevik", 1884, nr. 21, 21. mai, lk. 2.

3 "Virulane", 1884, nr. 21, lk. 2.

4 Vt. lisa nr. 4.⁵

Kuidas õigeusu kirik "hoolitses" hariduse levitamise eest, selgub ka alljärgnevast faktist. 20. juunil 1886. aastal andis Õigeusu Püha Sinod ukaasi Riia piiskopkonnas koolide heaks suure korjanduse korraldamise kohta. 1889. aastal anti korjanduse teel saadud summadest koolidele vaid 86 rubla 50 kopikat. Ligi pool õigeusu koolidest asus 1890-ndate aastate algul ikka veel renditaluse tibatillu-kestes toauberikes.¹

---

¹ Soop, Karl ja Keskküla, Udo. Kuremäe klooster. Tallinn, 1967, lk. 14-15.

II peatükk

TSAARIVALITSUSE KIRIKUPOLIITIKA EESTIS

1880-NDAIL AASTAIL

S.Šahhovskoi tegevus Eestimaa kubernerina

1885 - 1894.

1860-70-ndail aastail Venemaa sisekubermangudes teostatud reformide tõttu muutus Balti kubermangude poliitiline mahajäämus eriti silmatorkavaks. Aleksander II valitsemisaja lõpupoole hakati astuma samme ääremaade poliitilise seisundi ühtlustamiseks maa sisepiirkondadega. Seati sisse Läänemere- ja Põhjala kubernerite ametikoht ja loodi Läänemere- ja Põhjala maade komitee.¹

Tähtsamad muudatused Balti kubermangudes leidsid aset Aleksander III valitsemise ajal (1881-1894). 1882.aastal otsustas Aleksander III korraldada Liivi- ja Kuramaa kubermangudes senatorirevisjoni. Läbiviijaks määrati hilisem justiitsminister senaator Manassein.²

1884.aastal esitas Manassein tsaarile põhjaliku aruande. Selle tulemusi arvestades asuti reformide teostamisele, mille eesmärgiks oli Balti kubermangude administratiiv-poliitilise korralduse lähendamine Venemaa sisekubermangude-

1

Корольков, К. Жизнь и царствование императора Александра III (1881-1894). Киев, 1901, стр. 172-174.

2

Sealsamas, lk. 172-174.

le.

1885.aasta ukaasiga muudeti vene keel asjaajamiskeeleks kõigis valitsus- ja ühiskondlikes asutustes. Ka kooliharidust hakkasid eestlased saama vene keeles. 1889.aastal seati vene keel õppekeeleks ka Tartu Ülikoolis.¹ Alanud oli piirialade plaanikindel venestamine.

1885.aastal määrati kõigisse Balti kubermangudesse uued kubernerid: Eestimaale vürst S.V. Šahhovskoi, Liivimaale kindral M.A. Zinovjev ja Kuramaale D.S. Paštšenko.²

Kõige paremini kätte saadav materjal on autoril Eestimaa kubeneri kohta. Tema oli neist kolmest vahest ka kõige aktiivsem, eriti õigeusu levitajana.

Vürst Sergei Vladimirovitš Šahhovskoi sündis 14.juunil 1852.aastal Moskvas Tveri mõisniku peres. Koolihariduse omandas kodulinnas. 1874.aastal lõpetas ta Moskva ülikooli füüsika-matemaatika osakonna kandidaadi kraadiga. Järgmisel aastal kutsuti ta välisministeeriumi teenistusse. 1875-1876 oli Šahhovskoi konsulaadi sekretäriks Ragusas, kust ta suurriikide survele Hertsegoviina mässu toetamise pärast ära kutsuti ja teenis siis Peterburis välisministeeriumi Aasia departemangus. Vene-Türgi sõja ajal ja järel tegutses Šahhovskoi aastail 1877-1880 Punase Risti tegelaseks ja oli aastail 1880-1881 Punase Risti peavolinikuks

¹ Reiman, W. Kolm ajaloohallikat venestamise päevilt. - "Eesti kirjandus", VI (1911) lk. 193-200.

² Tuglas, Fr., lk. 174.

kindral Skobelevi vägede juures Turkestanis. 1881.aastal määrati Šahhovskoi Tšernigovi kuberneriks ja 1885.aastal Eestimaa kuberneriks. Selles ametis suri ta 12. oktoobril 1894.aastal Tallinnas.¹

Šahhovskoi oli fanaatiline venestuse pooldaja. Tema arvates oli vähe administratiivsete reformide teostamisest Baltimail. Parim vahend eestlaste ja lätlaste täielikuks venestamiseks pidi olema nende rahvaste õigeusustamine. Šahhovskoi arvas eksisteerivat nn. vana "tšuudi külgetõmbejõud ja vaimne janu õigeusu järele", mis aegajalt rahva stiihilise usuvahetusliikumisena avaldub.²

1886.aasta 8.augustil kirjutas kuberner oma plaanidest Eestimaa suhtes siseminister K.P. Pobedonostsevile järgmist:³ "Eestlased ja lätlased võivad läheneda venelastele, tõeliselt ühineda suure vene perekonnaga kõige kiiremini siis, kui nad õigeusklikeks saavad. Sellepärast peab ühendamispoliitika aluseks algusest peale ja avalikult õigeusustamine seatama. Protestantismi langemisega kaob ka nn. Läänemeremaade küsimus."

Umbes sama väljendus ka 1887.aasta 17. veebruaril

---

¹ Reiman, W. Kolm ajalooallikat venestamise päevilt. - Eesti kirjandus", VI (1911), lk. 193-200.

Eesti Bibliograafiline Leksikon, I köide, Tartu, 1926, lk. 445.

² Spentator, Venestamise sihid ja tööriistad. - "Postimees", 1910, nr. 261.

³ Изъ архива князя С.В. Шаховского, том III, СПб, 1910, стр. 5-7.

Sinodi üleprokuröri abile V.K. Sablerile läkitatud kirjas:¹ "Ärgem olgem pimedad. Terve Läänemeremaade küsimus otsustatakse üksi ja ainult kohaliku külarahva ühendamise teel õigeusuga. Luteri usk on ainus side sakste ja pärisrahva vahel. Rebige see side katki ja kõik Venemaale võõras ja vaenulik kerkib pinnale ... Meie peaülesandeks siinmail on, et kohalikud rahvad usu poolest Venemaaga ühte su-laksid ja usus tugevnenuna tunnetaksid, et mitte ainult nende aine-line vaid ka vaimne õnn sõltub vaid täielikust kokkusulamisest suure õigeuskliku Vene perekonnaga."

Šahhovskoi asus agaralt allutama eestlaste seas puh-kenud usuvahetusliikumist venestamise eesmärkidele. Selleks püüdis ta esialgu kõrvaldada mõisnike ja luteri pastorite poolt tehtavad kitsendused ja takistused usuvahetajaile, hiljem aga taotles tsaarivalitsuselt abi õigeusu kogukonda-dele kirikute, koolide ehitamiseks ja organiseeris rahva hulgas tehtavat kihutustööd õigeusu kasuks.

Üheks katseks õigeusku siirdumist vähendada oli haagi-kohtuniku poolt ruumide keelamine õigeusu talituste toime-tamiseks. Selle küsimuse lahendamiseks oli Riia piiskop Donat juba 1884.aasta suvel samme astunud. Kord tuli preest-rile luba anda jumalateenistust pidada isegi lageda taeva all. Sellest kirjutas Donat 6. jaanuaril 1884.aastal Eesti-

1

Изъ архива, том III, стр. 26-31.

Grenzstein, A. Schachovskoi ja venestus. - "Olevik", 1912, nr. 47.

maa tolleaegsele kubernerile Polivanovile,¹ aga viimane ei osutunud eriti agaraks õigeusu kaitsjaks.

22. oktoobril 1885.aastal kirjutas Šahhovskoi siseministrile ettekande² raskustest, mis esinevad ruumide leidmisel õigeusu jumalateenistuste ja õigeusulise salvimise toimetamiseks. Konkreetset määrust valitsus sellel puhul aga välja ei andnud ja seepärast otsustas Šahhovskoi ise initsiatiivi üles näidata ja saatas mõisnikele ja vallakohututele tsirkulaare ja kohustusi ruumide eraldamise kohta. Oma 1884.aasta augustis Polivanovile saadetud kirjas³ kurtis Donat selle üle, et mõisnikud keelduvad müümast tavallise hinnaga ja sobivaid maatükke õigeusu koolide ja kirikute rajamiseks uutele kogukondadele. Sageli oldi nõus loovutama vaid soode ja rabade keskel asuvaid saarekesi ja neidki harilikust tunduvalt kõrgema tasu eest.

1885.aastal pöördus Šahhovskoi siseministeeriumi poole, paludes valitsuse korraldust õigeusu kirikule kohustuslikult maatükkide eraldamiseks. Siseministeerium andiski vastava seaduse projekti Riiginõukogule läbivaatamiseks ja kinnitamiseks.⁴

17. septembril 1885.aastal saabus Šahhovskoile kohaliku aadelkonna poolt koostatud omapoolne projekt, mis lahen-

---

1 Изъ архива, том III, лк. XII.

2 Sealsamas, лк. 147-160.

3 Sealsamas, лк. XIII-XIV.

4 Sealsamas, лк. XV.

das olukorra luteri kirikule soodsalt, kuid ametlikku kinnitust see plaan ei leidnud.¹

10. veebruaril 1887. aastal kinnitas Riiginõukogu "Määrused kinnisvara eraldamise ja vöörandamise kohta Balti kubermangudes õigeusu kirikute, palvemajade, surnuaedade ja koolide rajamiseks",² võttes aluseks ülalmainitud siseministeriumi projekti.

Riia õigeusu piiskopkonna valitsusele anti suured volitused õigeusu kiriku huve kaitsta. Nüüdsest hakkas ka luteri usu kirikute - koolide ehitamine sõltuma kubermanguvalitsuse ja õigeusu vaimulike loast.

Alates 1840-daist aastaist, kui algas usuvahetusliikumine Liivimaal, anti korduvalt välja valitsuse käsked ja määrused, kuberneride tsirkulaare jm. selle kohta, et õigeusklikud pole kohustatud kandma koormisi luteri usu kiriku heaks.

Tähtsaim selle taoline on tsaar Nikolai I käsk 29. detsembrist 1853. aastast.³

Vaatamata sellele õigeusklike olukord siiski ei muutunud, mida tõendab ka Aruküla õigeusu vaimuliku Tiisiku 1873. aasta ettekanne tolleaegsele Eestimaa kubernerile Sahhovskoi-Glebov-Strešnovile.⁴

---

¹ Изъ архива, том III, лк. XV-XVII.

² Sealsamas, лк. XVIII-XIX.

³ Ст. 608, ч. I, т. XI Св. Зак.

⁴ Изъ архива ..., том II, СПб, 1909, стр. 26.

1883.aastal algas õigeusku siirdumine Eestimaa kubermangus ja nüüd tekkis siingi vaidlusi maksude küsimuses.

1884.aasta juulis oli küsimus taas siseministeeriumis arutusel ja otsustati astuda samme õigeusklike toetuseks.

16. augustil 1894.aastal saatis kuberner Polivanov vallakohtutele tsirkulaari teatamaks siseministeeriumi otsusest. Praktilist muutust aga ei järgnenud. 1. detsembril sai kuberner kohaliku aadli esindajalt krahv Tiesenhausenilt vastulause, milles viimane teatas, et kirikumaksud on fikseeritud rendilepinguis ja kuuluvad kohustuslikule tasumisele. Samuti olevat paljud õigeusklikud vabatahtlikult nõus kandma noormisi oma endise kiriku ja kirikhärra heaks, mistõttu siseministeeriumi määruse täitmine on raskendatud.¹

1885.aastal astus tegevusse Šahhovskoi ja saavutas 15. mail 1885.aastal senati ukaasi väljaandmise, mis sisuliselt kordas 1853.aasta keisri käsku. See avaldati kohe ka "Eestimaa kubermangu teatajas."²

Mõisnikud asusid aga levitama kuuldust, et senat andnud välja ka ukaasi (nr. 8298), mille kohaselt õigeusklikud tasuvad endiselt makse luteri kirikule.³

Šahhovskoi taotles valitsuselt Eestimaa kubermangus

I Изъ архива ..., том II, стр. 28-29; 30-31.

2 Изъ архива ...; том III, стр. XXV

Нэу, А. Церковные сборы и повинности в Лифляндской губернии. Валка, 1905, стр. 315-328.

3 *Изъ архива м. III*
Sealsamas, lk. XXVI.

talude ametliku rendihinna kehtestamist. 5.oktoobril 1885. aastal saatis ta siseministrile sellekohase ettekande ja 1886.aasta algul pikema selgituskirja.¹ Kuberneril arvates oleks tulnud sisse seada kindlad rendihinnad maatükkide eest nii, et see oluliselt ei kahjustaks mõisnike majanduslikku olukorda, võtaks neilt aga võimaluse renti omavoliliselt suurendada ja seega negatiivselt mõjutada õigeusku siirdumist. (Muidugi ei kavatsenud Šahhovskoi kogu eesti talurahva huvide eest võidelda. Tema sooviks oli keelata mõisnikel luteri kirikumaksude saamiseks õigeusklikelt kõrgema rendimaksu nõudmist.)

Niisugust sammu tsaarivalitsus siiski ei teetanud, vaid piirdus 14. mail 1886.aastal valitseva senati ja siseministeeriumi seletuskirja² väljaandmisega, mis keelas Balti kubermangude õigeusklikelt talupoegadelt võtta mistahes koormisi luteri kiriku kasuks.

Nördinult kirjutas Šahhovskoi 1887.aasta veebruaris ühele usaldusmehele Peterburis, et siseministeeriumi poolt aetav poliitika pole võimsa tsaari vääriline ja võib juba eos tappa kõige paremad püüded. Ainuke lootus olevat Püha Sinodi ülemprokurör K.P. Pobedenostsev, kes küll arvatavasti mõistab olukorda, kuid ei leia veel vajaliku olevat oma sõna öelda.

---

¹ Изъ архива ..., том II, стр. 50-51, 119-124, 139-135.

² Sealsamas, том III, lk. XLV.

Valitsuse toetuseta jäi ka teine Šahhovskoi ettepanek - seada Eestimaal kubermangus sisse õigeusu piiskopi ametikoht ja valida kõrgele toolile eestlasest preester D. Tamm. Algul leidis see mõtte Peterburis pooldamist ja näis teostuvat. 18. veebruaril 1887. aastal kirjutas Šahhovskoi Pobedonostsevile pika kirja,¹ rääkides, et seoses õigeusulike arvu tohutu kasvuga Eestimaal viimastel aastatel osutub hädavajalikuks iseseisva piiskopkonna loomine. Ka palus kuberner valitsuse efektiivsemat toetust usuvahetusliikumisele.

Siseminister vastas kirjale juba 19. veebruaril 1887. aastal.² Ta teatas, et põhiküsimustes langevad nende vaated ühte, erinevusi olevat aga detailides. Pobedonostsevi arvates tuleb igati tervitada usuvahetusliikumist ja hoolitse- da, et oleks, kuhu õigeusulikke vastu võtta - s.t. oleks piisavalt kirikuid, koole ja hingekarjaseid. Samas hoiatas ülemprokurör liialdustesse kaldumast, kuna õigeusku siirdumise liigne õhutamine võiks kutsuda esile hoopis negatiivse reaktsiooni. Piiskopkonna loomine Eestimaal olevat soovitatav. Leppida ei saa aga preester D. Tamme kandidatuuri- ga. Pobedonostsev pidas igasugust kiirustamist üldse ebasoovitavaks ja arvas, et seni, kui tsaarivalitsusel, õigeusul ja venelastel puudub Baltikumis kindel autoriteet, ei tohi määrata eestlasi ja lätlasi kõrgetele ametikohtadele.

¹ Изъ архива ..., том III, стр. 31-39.

² Sealsamas, lk. XLIX-L.

Niisiis ei krooninud Šahhovskoi püüdeid õigeusu-misjone- nitegevuse laiendamisele Eestis edu. Pobedonostsev püüdis oma hilisemais kirjades kuberneril lohutada andes loa Kure- mäe kloostri rajamiseks ja eraldades riigikassast summasid kirikute ehitamiseks Eestimaa kubermangus.

Üht-teist õnnestus Šahhovskoil siiski saavutada õige- usku siirdujate olukorra kergendamiseks. 1840-ndate aasta- te liikumise ajal Liivimaal esitasid kohalikud mõisnikud ja pastorid mõtte 6-kuulise katseaja sisseseadmise kohta usku vahetada soovijaile.¹ 4. jaanuaril 1846.aastal andis- ki tsaar käsu katseaja kehtestamiseks Balti kubermangu- des.² Selle aja jooksul püüdsid luteri kiriku õpetajad ja mõisnik talupoegi igati usuvahetamise plaanist loobuma sun- dida.

Eestimaa mõisnikud ja kirikuõpetajad nõudsid, et "üleskirjutamise" ja salvimise vahele kohustuslikult 6-kuu- line aeg jäetaks. Samuti leiti vajaliku olevat igalt õige- usku astujalt ristimistunnistust nõuda. Kahtlemata oleksid pastorid püüdnud tunnistuse väljaandmisega venitada ja ta- kistada talupoja luteri kirikust lahkumast.

Šahhovskoi ja piiskop Donati õhutusel keelas aga va- litsus katseaja määramise, andes piiskopkonna valitsusele loa õigeusku siirdujate ettevalmistamist vastavalt oma ära-

¹ Vt. pikemalt Kruus, Hans. Talurahva käärimine, lk. 167; 266 jj., lk. 328 jj. 402-410.

² Изъ архива ..., том III, стр. LVI.

nägemisele korraldada.¹ Küll soovitati talupoegadele enne salvimist selgitada, et nad õigeusku siirdumisest mingit ainelist kasu ei ootaks.

1885.aastal pani Aleksander III taas maksma 1865.aastal kaotatud reversaali seaduse,² mille kohaselt segaparrid pidid enne laulatust andma kirjaliku töötuse (reversaali) oma lapsi õigeusu kombe kohaselt ristida ja kasvatada laskma. Samuti pidi laulatus toimuma algul õigeusu ja alles seejärel luteri kirikus.

Taas anti Luteri usu pastorid kohtu alla õigeusklike "usust äraeksitamise" pärast. 1887.aastal viidi sääraste protsesside arutamine konsistooriumi alt üldiste kohtute alla. 1892.aastaks oli pastoriprotsesside arv tõusnud 101-
ni, milledest suurem osa siiski lõppes kas tagajärjetult või väga väikeste karistustega.³

1888.aastal esitas Šahhovskoi piiskop Donati energilisel pealekäimisel oma aruandes tsaarile kaks tähtsat soovi usuvahetusliikumise toetamiseks:⁴

- 1) anda rentnikele õigus ilma mõisniku nõusolekuta lubada õigeusu koguduse või kooli käsutusse nende poolt renditud maatükil asuvad hooned;
- 2) vabastada õigeusklikud rentnikud kohustustest luteri ki-

---

¹ Kõpp, J. Vene-õigeusk. - "Postimees", 1905, nr. 180.

² Deutch - protestantische Kämpfe, lk. 346-355.

³ Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 20.

⁴ Корольков, К., стр. 73-75.

riku, koolide ja pastorite vastu.

Mõlemad ettepanekud leidsid Aleksander III-lt toetust ja oma resolutsioonis avaldas tsaar heameelt usuvahetusliikumise jätkamise üle Baltikumis.¹

Šahovskoiil õnnestus hankida õigeusu kirikute ja koolide ehitamiseks riiklikku toetust. Eestimaa kubermangule eraldati selleks otstarbeks riigikassast 1886.aastal 100 000 rubla² ja 1889.aastal 6 aasta peale 420 000 rubla.³ Peale selle organiseeris "Moskovskije Vedomosti" toimetuse korjanduse õigeusklike abistamiseks Eestis ja suuri summasid annetas ka Balti Õigeusu Vennaskond.

Šahovskoi püüdis ka otseselt vähendada luteri kiriku mõju. Kui Eestimaa rüütelkonna ainelisel toetusel Kuremäele vastukaaluks seal asuvale õigeusu kabelile hakati ehitama Illuka evang.-luteriusu kirikut, pani Šahovskoi 1885. aastal ehituse seisma.⁴

Kuberner algatas mõtte ehitada Kuremäele naisklooster. Kohapealsete tingimustega tutvumiseks moodustati spetsiaalne komisjon, mille töö tulemuste põhjal koostas Šahovskoi 5. aprillil 1888.aastal Sinodi ülemprokurörile esitatud põhjaliku aruande.⁵

---

1 Корольков, К., стр. 73-75.

2 Харузин, М. Указатель хронологический и систематический законов для Прибалтийских губерний с 1704 г. по 1888 г. Ревель, 1888, стр. 134.

3 Изъ архива ..., том III, стр. LI.

4 Eesti Bibliograafiline Leksikon, lk. 445.

5 Изъ архива ..., том III, стр. LII-LIII, стр. 91-137.

15. augustil kutsus Šahhovskoi piiskop Arseni Kuremäe pühade paikadega tutvuma. Viimasele korraldati suurejoone-
line vastuvõtt. Šahhovskoi püüdis saavutada piiskopi toe-
tust kloostri rajamiseks.¹

1891.aastal õnnestus Šahhovskoil nõutada keisrilt lu-
na terve Illuna mägi ühes poolelioleva ehitusega õigeusu
kirikule vóórandada. 1891.aastal asutati sinna Pühtitsa õi-
geusu naiskogukond, mis 1893.aastal naiskloostriks muude-
ti.²

Šahhovskoi võttis ka agaralt osa Aleksander Nevski
peakiriku ehitamise eeltöist ja hankis kirikule Tallinna
Toompeal kohase aseme.

19. veebruaril 1887.aastal esitas Tallinna õigeusu
vaimulikkond kubernerile ettekandekirja,³ milles väljenda-
ti rahulolematust olemasoleva õigeusu kiriku asukoha ja
ruumidega ja viidati vajadusele ehitada kubermangulinna
esinduslik katedraal.

4. märtsil 1887.aastal saatis kuberner kirja koos oma-
poolsete põhjendustega siseministrile, paludes ühtlasi
tsaari nõusolekut sel eesmärgil ülevenemaalise korjanduse
läbiviimiseks. Palve üritust toetada saadeti ka 10.jaanua-

---

¹ Харузин, М.Н. Богородицкая гора в Эстляндии (древний па-
мятник православия на Балтийском поморье). Москва, 1889,
стр. 8-9.

² Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 445.
Soop, K. ja Keskküla, U., lk. 16-20.

³ Тизик, К.А. Ревельский Александро-Невский собор на
Вышгороде. Ревель, 1900, стр. 5.

ril 1888.aastal Miitavi ja Riia piiskopile Arsenile.¹

15. juunil 1887, aastal informeeris siseministri abi V.K. von Pleve kubernerit, et Püha Sinod, vaadanud läbi mainitud kirja ja võtnud arvesse Miitavi ja Riia piiskopi Arseni toetust, kubernerit ning siseministri põhjendusi, lubas läbi viia korjanduse ja moodustada ehitustööde organiseerimiseks eriline komisjon. 2. aprillil 1888.aastal järgnes ka Aleksander III isiklik luba.²

Komitee moodustati kohaliku õigeusu vaimulikkonna ja administratsiooni esindajast ja alustas juba 1888.aasta aprillis oma tegevust.³

Šahhovskoi jõudis pühitseda vaid kiriku ehitusplatsi sisseõnnistamist, kuna hoone täielik valmimine toimus alles peale kubernerit surma.

Vaatamata Šahhovskoi energilisele tegutsemisele õigeusu levitamise alal Eestimaa kubermangus hakkas usuvahetusliikumine peale 1888.aastast siiski vaibuma.

Nagu nägime, ei leidnud kaugeltki mitte kõik kubernerit ettepanekud valitsuse heakskiitu ja kogu suur üritus kippus jääma puudulikuks.

---

1 Изъ архива ..., том III стр. 85-86.

2 Изик, К.А., стр. 5.

3 Изъ архива ..., том III, лк. LIII.

S. Šahhovskoi suhted tsaarivalitsuse ja kõrgema õigeusu vaimulikkonnaga.

Tsaarivalitsus, naaberkubernerid, kõrgem õigeusu vaimulikkond ja kohalikud balti-saksa tegelased ei jätnud reageerimata Šahhovskoi aktiivsele õigeusustamistegevusele.

Teised Baltimaade kubernerid pidasid paremaks balti aadliga heal jalal seista ja püüdsid vältida suuremaid konflikte kohaliku aadelkonnaga. Mitmesugustes Peterburi riigiasutustes pörkus Šahhovskoi Baltimaade küsimuses sageli oma ametivendade tugevale vastupanule.

Ka siseministeerium ei kiitnud tema tegevust alati heaks. Valitsuse suhtumise halvenemist Eestimaa kubernerisse püüdsid igati õhutada kohalikud mõisnikud, saates siseministrile ühe kaebuse teise järel. Vürstil oli valitsusasutustes aga tugev seljatugi, samuti püsis ta Aleksander III isiklikus soosingus.

Seetõttu ütleski siseminister krahv D.A. Tolstoi 1887. aastal oma vastuses Eestimaa parunite kaebusele järgmist:¹ "Ma saan ise küll aru vürst Šahhovskoi kahjulikust tegevusest, aga ta pole mitte minu, vaid tsaari enda poolt ametisse määratud, ega saa minult juhendeid, vaid keisri ja Pobedonostsevi käest. Mina ei ole juba üle aasta teda jutule võtnud ega võta ka edaspidi, et tema tegevuse eest mitte

---

¹ Baltimaa lähimast minevikust. - "Virulane", 1909, nr. 104.

vastutada. Ma annan teile aga sõna, et ta Eestimaale kauaks ei jää; ma ootan ainult parajat juhust, et temast lahti saada." "Paras juhust" ei tulnud aga nõnda pea. Krahv Tolstoi hakkas viimaks siiski Šahhovskoi tegevust hindama, teda vastu võtma ja pidas temast kuni elu lõpuni lugu.

Hoopis karmim oli Šahhovskoi vastu järgmine siseminister J.R. Durnovo. Viimane ütles kubernerile kord otsekohe- selt, et siseministerium tema ja mõisnike vahetõrjega heaks ei kiida ja soovitas otsida kohaliku aadelkonnaga paremat isiklikku läbisaamist.¹

Sellistele etteheidetele vastanud kuberner, et tal po- levat oma teenistuskohal mingeid erilisi isiklikke kokku- põrkeid ette tulnud; küll aga saavat ta ägedaks, kui näeb, et küsimusi, mida elu päevakorraks toob, mitte ei taheta ot- sustada, vaid katsutakse kinni määtsida ja nende lahendamist mõne suurema vapustuseni edasi lükata. Taolisi vapustusi ole- vat aga alati võimalik vältida kõigi üles kerkinud problee- mide lahendamisega.²

Ka edaspidi sai Šahhovskoi siseministri käest veel mit- mel korral noomida. "Te olete ainukene, kes segadusi sünni- tab ja teisi ärritab, mitte ainult omas kodus, vaid kõigis kolmes Balti kubermangus", öeldi talle, kui ta kord ägedate vaidluste järel ametist lahkuda tahtis, ja lisati: "Jääge sinna, seal olete te kasulik, muudkui olge ettevaatlik."³

¹ Baltimaa lähimast minevikust. - "Virulane", 1909, nr.104.

² Sealsamas.

³ Изъ архива ..., том I, стр.

"Arge ärritage sakslai. Nüüd peab neid rahustama, aga mitte nendega riidlema. Arge muretsege keisrile lisavaenlasi; is- tuge rahulikult Tallinnas ja juhtige ajuti jooksvaid asju."

Šahhovskoi enda arvates polnud ministeeriumil mingit konkreetset tegevusplaani. Oli vaid eesmärk - sulatada piirkond ühte teiste Venemaa aladega. Kui selle sihi saavu- tamisel mingi raskus või konflikt tekkis, süüdistati kuber- nere, kästi neil vaid "jooksvaid asju" ajada ja püüda, et kõik pealtnäha ikka "rahul ja vaiki" oleks.¹

Šahhovskoi tahtis aga kõigest hingest ka maa-omavalit- suses ja rüütelkonna korralduses uuendusi läbi viia, soovi- tades neid ka Liivimaa kubernerile.² Sakslaste jõud asutu- sid siiski tugevamaks ja ka kõrgemalt poolt ei kiidetud ta reforme heaks.

Šahhovskoi püüdis oma õigeusustamistegevust hoida sea- duslikkuse piirides. Ta valvas ka, et preestrid ei eksiks seaduste vastu ega annaks sakslastele põhjust õigeusklikele midagi ette heita. Šahhovskoi mõistis ka seda, et osa usu- vahetajaid siirdub õigeusku majandusliku kasu ootuses. Kar- tes, et neis lootusis pettumine võiks hiljem halvasti mõju- da usuvahetusliikumise tulemustele, püüdis ta takistada kõikvõimalike pettekujutuste levimist. Preestritele anti käsk selgitada talupoegadele nende muutuste tegelikku sisu,

¹ Baltimaa lähimast minevikust. - "Virulane", 1909, nr. 104.

² Изъ архива ..., том III, стр. 212-216.

mis kaasnevad õigeusku siirdumisega.¹

Varsti peale ametisse astumist tekkisid Šahhovskoil teravad vastuolud piiskop Donatiga. Viimane oli fanaatiline õigeusku siirdumise toetaja, kes vaatles liikumist vaid usu mõjupiirkondade laiendamise seisukohast, ega hoolinud pea vähimatki poliitilistest kaalutlustest. Maa venestamise sihid jäid talle kaugeiks. Tema ainsaks eesmärgiks oli õigeusklike arvu suurendamine, kusjuures õigeusku siirdumise tegelikest põhjustest ta peaaegu polnudki huvitatud. Sellele viitab juba kas või see, et ta kiirustas Haapsalu preester Poletajevit salvimisi alustama, ega soovitanud talupoegi selleks sündmuseks pikemalt ette valmistada.²

L. Loone arvates³ toetas Šahhovskoi piiskop Donati kavatsusi vaid vastumeelselt ja puhtdiplomaatilistel kaalutlustel, et mitte sakslaste ees avaldada õigeusu vaimuliku leppimatuse märke ja sellega diskrediteerida piiskoppi, milline tegevus oleks üldisele õigeusustamistöele tulnud suureks kahjuks.

Tõendiks lahkarvamuste kohta piiskopika³ on Šahhovskoi kiri Püha Sinodi ülemprokurörile Pobedonostseville 8. märtsist 1886.aastal.⁴

---

1 Loone, L., lk. 42.

2 Sealsamas, lk. 42, lk. 20.

3 Sealsamas, lk. 42-43.

4 Изъ архива ..., том III, стр. 5-6.

(L. Loone viitab oma töös ¹ Eesti Biograafilises Leksikonis, lk. 73 esinevale väärale seisukohale, nagu oleks Donat ja Šahhovskoi tegutsenud käsikäes.)

Teatud määral oli Donati tegevus Šahhovskoile siiski kasulik, kuna tema võimuloleku ajal püsis õigeusku siirdujate arv Baltimail küllalt suur. Võrreldes Donatiga oli Šahhovskoi usuasjus siiski kainen poliitik, 1887.aastal astus Riia ja Miitavi piiskopitoolile piiskop Arseni (püsis sellel kohal kuni 1897.aastani).² Viimane oli tüüpiline suurvene kiriku koorekihi esindaja, kellele slaavlus ja õigeusk olid sünonüümid. Õigeusklikke, kes oma palveid lugesid eesti, läti, poola v.m. keeles, pidas ta lahkusulisteks - raskolenikuteks. Arseni suhtumine eestlastest õigeusu preestresse oli halvaks panev. Ka kõige venemeelsemaid neist ei pidanud ta täisväärtuslikeks vaimulikeks ja kohtles neid haavava üleolekuga. K. Tiisik, M. Suigussaar, D. Tamm - kõigil neil on olnud hõõrumisi piiskopiga.³

Piiskop Arseni ajal soikus pea täielikult õigeusualaalne misjonitöö Baltikumis ja õigeusustamispoliitikas jäi talle vaid ajuti toetav osa. Initsiatiiv kuulus alati Šahhovskoile.⁴

---

¹ Loone, L., lk. 43.
(Piiskop Donati tegevuse kohta vt. veel Беляев, И. Судьбы православия в Прибалтийском крае. 1901, стр. 177-178)

² Беляев, И., стр. 178-179

³ Loone, L., lk. 43.

⁴ Изъ архива ..., том III, стр. 39-44; 142-143.

Zinovjevi tegevus Liivimaa kubernerina.

Liivimaa kuberner kindral Mihhail Aleksejevitsš Zinovjev sündis 19. veebruaril 1838.aastal Jaroslavi kubermangus. 1856.aastal lõpetas ta Mihhaili kahurväekooli, mille järel tegutses edukalt ohvitserina, saades Vene-Türgi sõjas 1877-1879.aastal oma silmapaistvate teenete eest, eriti Plevna kindluse vallutamisel, kindraliks. 1884.aastal määrati Sinovjev Siedlce kuberneriks ja juba 9. mail 1885.aastal Liivimaa kuberneriks. Sellel ametikohal töötas ta oma surmani 2. detsembril 1895.aastal.¹

Liivimaa kuberneriks määrati ta, nagu Šahhovskoigi, Aleksander III isiklikul valikul ülesandega ühtlustada temale usaldatud kubermangu poliitiliselt ja administratiivselt Sise-Venemaaga ning teostada siin järjekindlalt venestamist.

Kui Šahhovskoi pidas tarvilikuks oma alal saksa olluse mõjuvõimu murdmiseks kasutada nn. "suurte löökide" poliitikat, toimis Zinovjev Liivimaa venestamisel märksa diplomaatlikumalt ja ettevaatlikumalt, eriti kohaliku aadli suhtes. See tegevusjoon viis Zinovjevi varsti teravasse opositsiooni oma Tallinna ametivennaga.

Zinovjevi taktika oli pea algusest peale tagasihoidlikum, osalt väliste olude, osalt ka ta isiklike omaduste

---

¹ Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 477.

tõttu. Riia oli suurim sakslaste keskus Baltikumis ja ka Euroopale lähemal, nii et protestid mõisnike mõjuvõimu vähendamise vastu ka kaugemale kostsid. Siinne aadel oli rikkam ja suutis ka majanduslikult survele paremini vastu panna. Usuvahetusliikumise tuhinast oli siinmail möödunud juba üle 40 aasta ja sellist toetust venestuspoliitikale, nagu Eestimaa kubermangus 1880-ndate aastate algul, talurahvalt ei tulnud. Otse vastupidi - juba valitsemisaja esimestest päevadest puutus uus kuberner kokku luteri usku tagasi pöördumisega. Nähtavasti oli kindral Zinovjev ka isikuna rohkem diplomaat kui endine diplomaat Šahhovskoi.

Mõlema kuberneriga venestamispoliitika tempos avaldus peagi teatud vahe ja varsti hakkas levima kuulujutte, et Zinovjev olla 10 000 rubla eest sakslaste poolt ära ostetud.¹

Juba oma tegevuse algul Liivimaa kubernerina veendus Zinovjev kohaliku maaomavalitsuse korralduse otstarbekohasuses ja pidas seda niivõrd tunnustusväärseks, et soovitas seda eeskujuks Venemaa kubermangudelegi. Eriti vaimustus Zinovjev Liivimaa kihelkondade omavalitsustest, soovitades selle alusel rajatud maaomavalitsuse reformi (koguni) Kura- ja Eestimaa kubermangudele. Teisest küljest aga nägi Zinovjev Liivimaa maaomavalitsuse organisatsioonis kohaliku aadli mõjuvõimu olulisemat alust.

---

¹ Tuglas, Fr., lk. 175.

Vastukaaluks sellele pidid Zinovjevi programmi ^{järjal} pidi reformeeritama kohalikud valitsusasutused. Nende kaudu pidi hävima ka saksa elemendi mõju kohalikesse pärisrahvaisse, milles Zinovjev nägi Liivimaa Venemaast eraldatuse põhilisemat alust. Seepärast andis ta ülisuure tähtsuse reformidele kooli, politsei ja kohtu alal, mille elluviimisel ta eriti energiliselt tegutses.¹

Vene mõju levimise ja süvenemise ägedamaks vastaseks pidas Zinovjev ka luteriusu vaimulikkonda, kelle tegevuse arvele ta pani varemini õigeusku siirdunud talupoegade suurt tagasitungi luteri usku ja kelle vastu ta jäi lõpuni vaenulikuks.

Sääraste rekonvertiiride tagasivõitmiseks õigeusku võttis Zinovjev tarvitusele rea valjusid abinõusid ja avaldas ühtlasi tugevat survet luteriusu vaimulikele, kes olid soodustanud õigeusklike tagasipöördumist luteri usku.

5. mail 1886.aastal saatis Zinovjev laiali ringkirja, mille kohaselt ametivande pidid kõik ühtmoodi andma, olenemata usutunnistusest. Luterlastele mõeldud vandetekst enam ei kehtinud.

Sellega kuberner veel ei piirdunud. Ta andis korraldu-

---

¹ Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 477-478.

² Tobien, Alexander, von. Die livländische Ritterschaft. In ihrem Verhältnis zum Zarismus und Russischen Nationalismus. Band I, Riga, 1925, lk. 196.

sese meetrikaraamatud läbi vaadata ja kõiki, kes kord õigeusku siirdunud, kohustada täitma õigeusu kombeid. Kuberneril käsul vallandati ametist õigeusklike vanemate lapsed, kes luteri kirikus ristitud ja ametivande luteri usu kombe kohaselt andnud.¹

30. augustil 1886.aastal andis Zinovjev välja ringkirja rekongvertiiride arvamise kohta õigeusu koguduse liikmeiks. Sellele järgnes 30. septembrist 1886.aastast pärinev kiri, milles räägitakse rahva suurest poolehoiust õigeusu kirikule.²

Taas võeti kohtulikule vastutusele luteri usu kirikuõpetajad õigeusklike leeritamise, laulatamise, armulaualevõtmise jm. pärast. Aastail 1885-1894 toimus Liivimaal tervelt 199 usuprotsessi 105 õpetaja üle.³

Karistused olid üldiselt siiski kerged: noomitus, rahaträhv 25 - 50 rubla, arest 3 nädalat, 1 - 12 kuuks ametist kõrvaldamine (viimast esines kõige rohkem). Mitmel korral võeti õpetajalt alatiseks vaimuliku seisus, millele lisandus veel 2-8 kuuline vanglakaristus, mis paari õpetaja puhul keisri käsul Baltikumist väljasaatmisega asendati. Paljudes protsessides saavutasid aga õpetajad õigeksmõistva otsuse.⁴

---

1 Tobien, A., lk. 197.

2 Sealsamas, lk. 197-198.

3 Eesti Entsüklopeedia, II köide, Tartu, 1933, lk. 618.

4 Köpp, J. Mainitu. - "Postimees", 1905, nr. 181.

1888.aastal anti siseministrile luba vajaduse korral, kui konsistoorium õpetajat õigel ajal ametist ei vallanda, seda sundkorras teha.¹

1887.aastal tühistati kubernereri otsusega luteri usu kirikus sõlmitud segaabielud, kui pruutpaar polnud eelnevalt õigeusu kirikus laulatatud. Neist abieludest võrsunud lapsed kuulutati vallaslasteks.²

Zinovjev taotles ka tsaari ebasõbralikku suhtumist Liivimaa luteriusu vaimulikkonnasse. Oma 1887.aasta aruan- des süüdistas ta pastoreid üleolevas suhtumises rahvasse, altkäemaksuvõtmises, venevastaste meeleolude õhutamises ja vaimuliku seisusega sobimatus rikkuses. Kuberner tegi ette- paneku Liivimaa konsistooriumi vabastamiseks kohaliku rüü- telkonna mõju alt ja ta suunamiseks Peterburi Kindralkon- sistoriumi kontrolli alla. Konsistooriumi liikmeid tuli Zinovjevi arvates määrata mitte rüütelkonna, vaid tsaariva- litsuse poolt.³

Valitsus toetas neid ettepanekuid. Lisaks sellele asendati 1889.aastal kohtuametkonnas kõik sakslased vene- lastega. See soodustas veelgi surve avaldamist sakslastest pastoreile.⁴

Oma tegevuse lõpupoole muutus Zinovjev kohaliku saksa

---

1 Köpp, J. Mainitu. - "Postimees", 1905, nr. 181.

2 Tobien, lk. 200.

3 Sealsamas, lk. 202.

4 Sealsamas, lk. 203.

aadli vastu hoopis leplikumaks. See väljendub ka tema Liivimaa omavalitsusliku organisatsiooni uurimisele pühendatud teoses.¹

Selline ametlik tunnustus venestamist taotlevalt kubernerilt äratas omal ajal suurt tähelepanu ja võis tööpoolest anda põhjust kuulujuttudeks kohaliku rüütelkonna altkäemaksu kohta.

Ka Šahhovskoi hindas Zinovjevi tegevust liiga liberaalseks ja kahepaikseks. Oma ettekannetes siseministrile kurtis Eestimaa kuberner, et Zinovjev ei täitvat oma ülesannet tarviliku järjekindlusega ja soovitas valitsusel anda Liivimaa kubernerile konkreetseid korraldusi mõningate Šahhovskoi arvates vajalike sammude astumiseks.²

Zinovjev leidis endale siiski toetust siseministeeriumist, kust balti-saksa mõju pea kunagi ei kadunud.

Šahhovskoi polnud rahul ka Kuramaa kubeneri D.S. Paštšenko tegevusega ja märkis ühes 1888 .aastal kirjutatud kirjas:³ "Nad on otsustanud käsikäes käia, kuid peavad hädaohtlikuks mind oma liitu võtta."

Eesti ja läti pärisrahva suhtes jäi Zinovjev nagu Šahhovskoigi alahindavale ja eitavale seisukohale, pidades

1

Зиновьевъ, М.А. Опыт исследования земского устройства Лифляндской губернии. Рига, 1895, teises trükis.

Зиновьев, М. Труды покойного Лифляндского губернатора М.А. Зиновьева. Рига, 1906, eriti lk. 18-20.

2

Tuglas, lk. 176.

3

Изъ архива ..., том I, lk. XXVIII.

neid poliitiliselt kujunematuiks ja lapsekingades olevaiks ning leidis ühtlasi, et suurel Vene riigil polevat vääriline otsida neis liitlasi. Eestlasi ja lätlasi pidas ta Venele kasulikuks elemendiks ainult sel tingimusel, kui nad täiesti venestuvad.¹

Lähemaks päevapoliitiliseks ülesandeks eestlaste ja lätlaste suhtes oli Zinovjevil püüe eemaldada neid kohaliku saksa olluse mõju alt ja takistada kõigiti sakslaste ja kohalike pärisrahvaste ühise rinde tekkimist. See ülesanne oli määravaks tema vaatele kohaliku maa-omavalitsuse reformi puhul.²

Nimelt suhtus ta eitavalt temale 1886.aastal aadli poolt esitatud omavalitsuse reformi kavasse, mille järgi talupojad oleksid saanud nõrga esinduse kihelkonna- ja kreisiasutustis ja seega Zinovjevi arvates oleksid moodustunud teataval määral ühise rinde aadliga. Seevastu pidi Zinovjevi enda koostatud reformikava järgi selline võimalus jääma välistatuks.³

---

¹ Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 478.

² Sealsamas.

³ Juba 1881.aastal anti kohalikkudele rüütelkondadele läbi vaadata siseminister Ignatjevi kava semstvoasutuste sisseseadmise kohta. Mõisnikud jätsid selle ilma pikema jututa kõrvale ja töötasid ise 1885.aastaks omavalitsuse-reformi kava välja, mille järgi talurahvas oleks saanud nõrga esinduse kihelkonna- ja kreisiasutustis, kuna maa asjade ajamine oleks endiselt jäänud mõisnike maapäevade kätte. Aadli kava esitati 1886.aastal Zinovjevile, kes selle nähtavasti jättis edasi saatmata ja ise uue eelnõu kokku seadis, mille järgi senised maapäevad oleksid minetanud kõik oma omavalitsuslikud funktsioonid ja muutunud puhtkorporatiivseiks aadli esindusteks,

Kokkuvõttes võib öelda, et vaatamata kuberneride omavahelistele lahkhelidele võib nende tegevuses siiski märgata ühiseid jooni. Nii Zinovjev kui Šahhovskoi taotlesid Balti kubermangudes kohaliku aadli võimu vähendamist, piirkonna tihedamat poliitilist ja administratiivset sidumist Venemaa sisekubermangudega ja kohaliku pärisrahva venestamist eriti õigeusustamise teel.¹

Erinev oli vaid taktika. Liivimaa kuberner tegutses paindlikumalt, arvestas rohkem kohalike oludega. Šahhovskoi seevastu ilmselt ei mõistnudki täielikult eestlaste ja sakslaste psüühikat ja ajalooliselt kujunenud olukorda ning püüdis tihti järelemõtlematute sammudega oma õigustamispoliitikat kiirmarsil läbi viia. Sellest siis ka lahkhelid naaberkuberneride ja keskvalitsusega.

---

kuna omavalitsuse asutustena oleksid tegutsema jäänud ainult kihelkonnad. Need ettepanekud ei leidnud siiski keskvalitsuses poolehoidu. 1889.aastal töötas eri-nõupidamine siseministri abi V.K. von Plehve juhtimisel uue reformi kava välja, mis nägi ette äärmuseni bürokratiseeritud semstvokorralduse, kuid Balti aadlil õnnetus ära hoida selle eelnõu maksmapanekut. - Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 20.

1

Bogdanowitsch, V.A. - M. Sinowjew's Tätigkeit in Livland 1885 - 1895. - "Revaler Beobachter", 1896, nr. 272.

III peatükk

BALTI AADLI VÕITLUS ÕIGEUSU LEVIKU

VASTU EESTIS

Balti rüütelkondade ja kiriku vahel eksisteeris mitte üksnes ideeline, vaid ka vahetu majanduslik ja organisatsiooniline seos. Lakkamatult on balti-saksa autorid juhtinud tähelepanu sellele, et mitmesuguste valitsejate poolt antud privileegide hulgas on Peeter I poolt Baltimaadele garanteeritud ka "puhas evangeelne usk Augsburgi konfessiooni alusel," luteri usu kirik ja luteriusuline kool.¹

Nii Eesti- kui ka Liivimaa kubermangus oli konsistooriumide - kirikliku organisatsiooni kõrgema instantsi - eesotsas ilmalik aadlikust direktor. Tavaliselt oli see maanõunik, st. kuulus rüütelkonna täidesaatva võimu esindajate hulka. Viitsepresidendiks oli vaimulik superintendent. Liivimaa, peale 1832.aasta kirikuseadust ka Eestimaa konsistooriumi liikmeteks oli 2 vaimulikku ja 2 aadlikku. Samuti olid kõik kohalikud kiriklikud instantsid otseselt aad-

¹ Jansen, E. Eesti valgustajad-demokraadid võitluses kiriku ja religioosse obskurantismi vastu. - Kogumikus "Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis", I köide, Tallinn, 1956, lk. 132;
Milles seisnesid Läänemeremaade rüütelkondade õigused, kuidas, miks ja millal nad kehtestati, vaata:
Зиновьев, М. Труды покойного :... стр. 18-20;
Харузин, М. Балтийская конституция. Москва, 1888, стр. 55-57, 59-60, 12-14.

li võimuses. Pastorite valimine sõltus mõisnikest:¹ nende meelest ebasobivaid isikuid sellesse ametisse ei kinnitatud. Seega oli kirik Baltimaadel samasuguseks aadli võimorganiks nagu nende seisuslikud esinduseasutused - rüütelkondade maapäevad ja kohus.²

"Mõisnike privileegina oli kirik balti aadli muu Venemaa suhtes arendatava feodaalse separatismi üheks väljendusvormiks ja üheks tööriistaks. Olukorda ei muutnud põhiliselt ka 1832.aasta kirikuseadus,³ kuigi balti aadel selles hiljem nägi sügavalehaaravat kallaletungi oma "õigustele".⁴ Selle seadusega kaotas luteri kirik küll formaalselt valitseva kiriku positsiooni Baltimaadel, Balti konsistooriumid allutati ülevenemaalisele protestantliku kiriku kindralkonsistooriumile Peterburis; ühtlasi kehtisid siitpeale ka Baltimaadel üldriiklikud kreeka õigeusu kiriku

---

¹ Patronaadiõiguse loost Läänemeremaal. - "Postimees", 1898, nr. 113.

² Jansen, E. Eesti valgustajad-demokraadid ..., lk. 132-133.

³ Gesetz für die Evangelisch - Lutherische Kirche in Russland. St. - Petersburg, 1832.

Eesti keeles valgustavad seaduse sisu:

Lipp, M. Kodumaa kirik kristliku hariduse ja äratuse töös, lk. 512;

Sild, O. Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. Tartu, 1937, lk. 100-104.

⁴ Jansen, E. Eesti valgustajad, lk. 133, - viide Tobien, A. v. Die Livländische Ritterschaft, lk. 176.

kohta käivad seadused. Tegelikult riivas see vaevalt balti "Landeskirche" iseseisvust. Balti provintside esindajad olid kindralkonsistoriumis enamuses.¹ Niisuguses olukorras olid rahvaga vahetult suhtlevad pastorid mõisnikele tööliks "ideeliseks löögirühmaks". Nad ei saanud ega tahtnudki muud olla, sest nad olid ju ka ise mõisnikud - iga pastoraat oli korralik mõis oma majapidamise ja oma päristalupoegadega. "Kirikhärra" ei erinenud oluliselt "mõisahärrast". Tüüpiline Eesti- ja Liivimaa kirikhärra tegeles oma mõisa majapidamisega, põletas viina, äritses ja nautis põhjalikult elumõnuseid.²

1860 - 1870-ndatel aastatel ärkas ka balti-saksa aadli ja kodanluse hulgas teatud natsionalism, millel oli äärmiselt reaktsiooniline sisu. Saksa keele ja meele kultiveerimisega, eriti ega kultuurträgerluse teooria innuka levitamise puüti õigustada oma ajast ja arust läinud pärisorjuslikku võimu eesti ja läti talurahva üle, oma separatismi Venemaa suhtes. Luteri kirik oli selle natsionalismi põhilisi kandjaid ja arendajaid.³

Kõige sellega seoses hoogustus 1860-ndatel aastatel võitlus Baltimaade feodaalse luteri usu kiriku võimu eest

---

¹ Jansen, E. Eesti valgustajad, lk. 133 - viide Gesetz für die Evangelisch - Luterische ..., § 311, § 317.

² Sealsamas, lk. 133.

³ Sealsamas, lk. 149.

õigeusu kiriku vastu. Katsuti endale tõmmata kogu protes-
tantliku Euroopa, eriti aga Saksamaa avalikkuse tähelepanu
hüsteerilise kisaga seaduse pärast, mis keelas kord õige-
usku astunud isikutel ja nende järeltulijatel siirduda ta-
gasi luteri kiriku organisatsiooni ja ristida nn. sega-abi-
eludest sündinud lapsi luteri usku.¹

Kui Aleksander III 1881.aastal troonile astus, jättis
ta Balti aadli eesõigused kinnitamata. 1885.aastal seletas
keiser Liivimaa rüütelkonnale selgel sõnal, et ta Balti ku-
bermange loeb ainult Venemaa osadeks, mille lõpliku ühenda-
mise poole ta püüab.² Ja kui 1886.aastal suurvürst Vla-
dir nagu Wales'i prints ühendamisele kuuluvale "asumaale"
reisis, siis kinnitas ta Tartus peetud kõnes:³ "See on ma-
jesteedi kõigutamatu tahtmine, et täielik kokkusulamine ja
kogu riigiga ühele järjele seadmine teoks saaks." Seni al-
les juhusliku tendentsina avalduv tung oli sellega tunnis-
tet järjekindlaks valitsuse eeskavaks.

Baltimaade poliitiliselt teadlik saksa ollus mõistis
kohe olukorra tõsidust. Talle oli selge, et küsimus oli te-
ma senise ülemvõimu kaotamisest.

1886.aastal saatsid reformeeritud koguduste Sinodi
liikmed ja eesistuja Schaffhausenist õigeusu Püha Sinodi
ülemprokurörile palvekirja, et Baltimaal luterlasi taga ei

---

1 Jansen, E. Eesti valgustajad ..., lk. 150.

2 Tuglas, Fr., lk. 10.

3 Изъ архива ..., том III, lk. LIX.

4 Tuglas, Fr., lk. 10.

kiusataks. Ülemprokurör Pobedonostsev vastas neile, et Balti sakslased, luteri usu tagakiusamise üle kurtes, usukatte all oma varanduslikku ja poliitilist kasu taga ajavad, et luterlasi keegi ei kiusa, ja et õigeusk Baltimail üksnes oma õigusi kaitseb.¹

Kui lisaks tsaarivalitsuse alanud ebasoosingule algas 1883.aastal Läänemaa talupoegade massiline õigeusku siirdumine, püüdsid mõisnikud ja pastorid, maksu-mis-maksab, liikumist takistada ja oma võimu maarahva üle säilitada. Kogu usuvahetusliikumine arenes teraval võitluse ja tülide pinnal, sest mõisnikud ei jätnud kasutamata ühtki võimalust salvimiste takistamiseks ja õigeusklike tagakiusamiseks: haagikohtunikud keelasid vallamajade kasutamise õigeusu kombetalitusteks, preestritel soovitati nõuda igalt usuvahetajalt ristimistunnistust, selle dokumendi järele ilmuvat talupoega aga püüti mõjutada nii vestluse kui ka majandusliku survega, tõsteti õigeusklikele talurenti, sunniti neid maksma makse luteri kirikule jne..

Piiskop Donat püüdis sundida haagikohtunikke lubama preestrite käsutusse sobivaid ruume. Järgnes pikk kirjavahetus Donati ja siseministri, siseministri ja kuberneriga, kuberneriga ja haagikohtunike vahel. Kuberner andis haagikohtunikule korralduse mitte takistada õigeusku siirdumist ega keelata vallamajade kasutamist.² Haagikohtunik aga väi-

¹ Herman, J. Ristiusu koguduse ajalugu. Baltiskis, 1902, lk. 185.

² Loone, L., lk. 27.

dab, et vallamaja kasutamine olevat lubatud vaid vallavanema juuresolekul. Kuna viimane on luterlane, ei saavat teda sundida võtma osa talle võõra ja vastumeelse usu kombetalitusest.¹

Kuna kehtivate seaduste kohaselt polnud ette nähtud vallamajade tarvitamist kõrvalisteks otstarveteks, siis kujuneski haagikohtunikel sobiv võimalus teha preestritele mitmesuguseid formaalseid takistusi.² Esiteks hakati nõudma, et igal üksikul juhul, mil vallamaja kasutamist soovitakse, peaksid õigeusklikud pöörduma vallavolikogu poole loa saamiseks. Teiseks peeti vajalikuks, et salvimine toimuks politsei järelvalve all, sest muidu võivad tekkida tekkida tülisid luterlaste ja õigeusklike vahel. Üldse polevat soovitatav kasutada usulisteks toiminguteks vallamaja, mida sageli tarvitatakse vangikambrina ja milles nii mõnelgi pool antakse ihunuhtlust.

Kuberner ei soovinud anda õigust ruumide lubamiseks või keelamiseks vallavanemaile ega haagikohtunikele, arvates, et nende otsused osutuksid enamasti õigeusklikele ebasoodsaiks. Pikk kirjavahetus venis seni, kui küsimus kaotas teravuse seoses õigeusu koolide rajamisega, mida oli võimalik kasutada ka salvimiseks ja jumalateenistusteks.

Teine suurem tüli tekkis 1884.aastal õigeusu kooliruu-

---

¹ Изъ архива ..., том III, стр. 147-160;

Loone, L., lk. 29.

² Loone, L., lk. 36.

³ Sealsamas.

mide pärast. Kuna kirikul oma ehitused puudusid, oldi sunnitud ruume üürima talupoegadelt. Talude rendilepinguis oli aga märkus, mis keelas rentnikul talu ja selle osi teistele kasutada anda või rentida. Sellest punktist haarasidki mõisnikud kinni. Kui mõni rentnik julges lubada oma majas õigeusu koolile ulualust, siis sundis mõisnik teda rendilepingu murdmise tõttu kohalt lahkuma.¹

Kubermanguvalitsus pani küllkohtuotsused talupoegade väljatõstmise kohta esialgu seisma, kuid küsimuse arutamine venis ja kandus mitmesse instantsi (talurahvaasjade komisjoni, senatisse, siseministeeriumi jm.). Lõplik otsus saabus 1887.aastal, mil senatis lahendati Vatla talupoja Jaan Metsise kaebust talust väljatõstmise otsuse peale. Senat asus seisukohale, et seadus keelavat talu ja selle osade edasirentimist, mitte aga maja väljaüürimist. J.Metsis mõisteti rendilepingu murdmises õigeks.² Tegelikult toimus ruumide-küsimuse õigeusu kirikule soodne lahendamine juba varem, kui keiser kinnitas maade ja majade võõrandamise seaduse, mis soodustas õigeusu kirikul oma iseseisvate ruumide soetamist.³

Lihulas püüti 1883.aasta kevadel takistada salvimist, saates talupojad salvimise päeval tööle ähvardusega mitte-

---

¹ Loone, L., lk. 36-37.

² Sealsamas, lk. 37.

³ 10. veebr. 1887.a. määrus - vt. Изъ архива ..., том III, lk. XVIII.

ilmujad rendikohalt minema ajada.¹

Tüli tekkis ka surnuaedade kasutamise küsimuses. Kuna õigeusu kogudused olid alles loodud, puudusid neil esialgu ka oma matmispaidad. Luteri vaimulikkond aga ei lubanud matta õigeusklikke luterlastele määratud kalmistutele.² Alles pikemate läbirääkimiste järel suudeti nõutada luba õigeusulise esilagseks matmiseks luteriusu kalmistusele. Vastav kirjavahetus kordus aga igas kihelkonnas, kuhu liikumine levis.³

Juba 1883.aastal kerkis päevakorrale ka hiljem suuri laineid löönud maksude küsimus luteri kirikule. Juunis 1883.aastal öelnud Audru praost D. Tamm Oidermaal, et veneusulised vabastatakse maksudest luteri kirikule ja neile ehitatakse tasuta kool. Samuti ei tohtivat nõuda õigeusklikelt maksu Mihkli kiriku katuse parandamiseks ja mahapõlenud luteriusu koolimaja taastamiseks. Haagikohtunik aga leidis, et preestril pole õigust taoliste seletuste andmiseks. Kohustused luteri kiriku ja kooli heaks lasuvad rendilepingu põhjal renditavaal maatükil ja kuuluvad kandmisele reaalkoormistena, vaatamata rentniku usutunnistusele.⁴

Preestrid aga omakorda õhutasid talupoegi nimetatud makse mitte tasuma. Haagikohtuniku klassifikatsiooni järgi

---

1 Loone, L., lk. 28.

2 Изъ архива ..., том III, стр. I74-I78.

3 Loone, L., lk. 28.

4 Sealsamas, lk. 28-29.

jagunenud maksudest kõrvalahoidjaid õiguslikult 3 rühma:¹

- 1) rentnikud, kelle rendilepingus on täpselt määratletud koormised luteri kirikule;
- 2) rentnikud, kelle rendilepingus on vaid üldiselt märgitud, et nad peavad maksma kõik kreisi- ja kihelkonnamaksud;
- 3) talude omanikud, kes ostulepingu põhjal on lubanud kanda kõiki avalikke kohustusi.

Õigeusku siirdunute vabastamises maksudest luteri usu kirikule nägid mõisnikud usuvahetust soodustavat korraldust, kusjuures talupoegi ei veetleks mitte ainult väike majanduslik kergendus, vaid määrusest ilmnev valitsuse heatahtlikkus ja toetus liikumisele. Kogu probleem seisis õieti ainult juba olemasoleva seaduse tõlgendamises ja soodsa lahenduse saavutamise oli rüütelkonnale seda tähtsam, et rahuliku alistumisega kardeti anda riigivõimule edaspidigi võimalus kindlamini sekkuda Baltimaade siseküsimustesse.²

Toetudes kirikuseaduse § 608, p. 1-le,³ andis kuberner Polivanov 16. augustil 1884.aastal välja tsirkulaari, mille kohaselt kõik õigeusklikud on vabad kohustustest luteri kiriku vastu. Ainsa erandina nägi seadus ette rendi maks-

---

¹ Loone, L., lk. 28.

² Sealsamas, lk. 33.

³ Gesetz für die Evangelisch - Lutherische Kirche ..., lk. 96.

⁴ Loone, L., lk. 33.

mist luteri kirikule kuuluva maa otsese kasutamise eest. Seadus kohustas inimesi kandma koormisi vaid sellele kirikule, millisele kuulub nende hingeline hoolekanne. Kuberner kohustas kohtuasutusi edaspidi kinnitama vaid neid õigeusklike talupoegade rendilepinguid, milles puudub tavalline klausel kirikumaksude õiendamise kohta.

Kuberneri tsirkulaar tekitas sakslaste ringkonnis suure ärevuse. Esmakordselt mainiti ametlikult luteri kirikut "ainult sallitava usutunnistusena", kuna seni oli ta Lääne-meremaades olnud pea ainuvalitsev.¹

Rüütelkonna nõukogu polnud kuberneriga rahul. Kõigepealt tuletati haagikohtunikele meelde, et tsirkulaar ei muutvat varem kehtestatud seadusi,² nii et tegelikult jääb küsimus lahendamata. Otsustati pöörduda siseministri poole ja paluda kuberneriga tsirkulaari tühistamist.³

Rüütelkonna vastav ettekanne siseministrile 18. septembrist 1884. aastal⁴ on kujukaks balti-saksa konservatiivsusse väljendajaks. Selles rõhutati, et rüütelkonna ja luteri kiriku õigused on kujunenud sajandite jooksul ja põhinevad ajaloolistel tingimustel ning kindlaks määratud seaduslikel normidel, mille muutmiseks kellelgi polevat õigust ega alust, nagu seda on tunnistanud ka kõik senised Vene riigi

---

¹ Loone, L., lk. 33.

² Mõeldud on 1840 - 1850-ndail aastail Liivimaa kohta kehtestatud seadusi.

³ Loone, L., lk. 34.

⁴ Sealsamas.

valitsejad. Maksud luteri kirikule maatükil lasuva reaalkoormisena olevat üks neid traditsioonilisi eesõigusi, mis on välja kasvanud Moosese seadustele rajatud kanoonilisest õigusest ja ilmalikul võimul ei tohiks olla põhjust nende muutmiseks. Neid õigusi on sellistena tunnistanud maksvaiks kõik Rootsi kuningad ja nende eesõiguste kaitmiseks ja säilitamiseks on ka Vene riigivõim andnud kindla lubaduse Uusikaupunki rahuga. Kirikuseaduse § 608, mille põhjal püütakse vabastada õigeusklikke maksude maksmisest, käivat ainult isiklike koormiste kohta ega puudutavat üldse maal lasuvaid reaalkoormisi, Rüütelkond palus arvestada oma väiteid ja teha korraldus kubernereri tsirkulaari tagasivõtmiseks.

Rüütelkonna peamees pöördus ka isiklikult siseminister Tolstoi ja selle abi Durnovo poole, kes tema seisukohtadesse suhtusid pealtnäha sõbralikult ja mõistvalt.¹

Krahv Tolstoi leidis, et praktiliselt olevat veel selline väljapääs, et maaomanik suurendab lihtsalt renti kirikumaksude arvel, kuid õigeusklikele peaks jääma ka võimalus vabatahtlikult tasuda makse luteri kirikule. Seda ei tohtivat kubernereri tsirkulaar ometi keelata.²

Siseminister soovitas Polivanovil osaliselt muuta oma tsirkulaari teksti, tunnistades võimalikuks vabatahtlikud kohustused luteri kirikule. Sakslased ähvardasid, et vasta-

---

¹ Tobien, A., lk. 196.

² Loone, L., lk. 34.

sel korral jääb suur hulk õigeusklikke talupoegi rendikohast ilma, kuna mõisnikel on ju võimalik rentida kohti ka ainult luterlastele.¹

Polivanov siseministri soovitusel ei reageerinud ja rüütelkonna peamees sõitis jälle pealinna. Siin aga oli olukord vahepeal muutunud ja küsimus anti lahendamiseks Baltikumi olude asjatundjaks peetud senaator Manasseinile. Nähtavasti kaaluti juba talurahva siirdumise ärakasutamist valitsuse poliitilistel eesmärkidel. Rüütelkonna nõukogu otsustas seetõttu taanduda.²

Konkreetses lahendus maksude küsimuses tuli alles 1885. aastal, mil senat avaldas oma seisukoha Pilistvere talupoja Tõnis Küti asjas, kes kaebas kubermanguvalitsusele, et talt võetud ebaseaduslikult makse luteri kirikule. Kubermanguvalitsus vabastas T. Küti maksudest, aga Türi kiriku eestseisjad algatasid protsessi. Asi kandus senatini, kus leiti, et kubermanguvalitsus talitas õigesti ja kiriku-seaduse § 608 järgi õigeusklikud pole kohustatud maksma makse luteri kirikule.³

Sekeldused maksude küsimuses tegelikult veel jätkusid. Vaatamata 1885. aasta 15. märtsi seadusele nõudsid mõisnikud talupoegadelt endiselt luteri kiriku makse, ka jäid need

---

¹ Loone, L., lk. 35.

² Sealsamas.

³ Sealsamas, lk. 35-36. (Senati ukaas 15. märtsist 1885. a., nr. 3673)

koormised ka edaspidi fikseerituiks rendilepinguis. Osa mõisnikke toomis ka siseminister Tolstoi nõuande kohaselt ning tõstis õigeuskliku rentniku rendisummat, teatades suu-remeelselt, et vabastab talupoja luteri kiriku maksudest (kehtivate seaduste järgi oli mõisnikul õigus oma äranägemise järgi suurendada või alandada rendisummat).¹

Olukorda ei parandanud ka 1885.aasta kevadel ametisse määratud kuberner Šahhovskoi püüd valitsuse määrusega kindlaid rendi- ja ostuhindu kehtestada.²

Saksased püüdsid usuvahetusliikumist pidurdada ka riigivõimu abiga. 1883.aasta aprillis pöördus rüütelkonna peamees Eestima kuberneriga poole palvega õigeusku siirdumisele piir panna. Kiri saadeti ka pealinna, et siin kiirustada oma soovi teostamist. Siseministri abilt Durnovilt aga toetust ei tulnud.³ Siis saatsid mõisnikud 23. mail 1883.aastal siseminister krahv Tolstoile märgukirja, milles tuntud abinõu kasutades kollitati Vene riigis nii kardetud sõnadega, nagu "sotsialistlik agitatsioon", "poliitiline liikumine" jne.⁴ Siseministeerium andis kirja tutvumiseks ja otsuse tegemiseks Sinodi üleprokurörile.

Pobedonostsev avaldas ametlikult oma seisukoha 1885.

---

¹ Шаховской, Н. Земския повинности въ Эстляндской губернии. Ревель, 1888, стр. 280-281.

² Изъ архива ..., том III, лк. XXXVI.

³ Loone, L., лк. 29-30.

⁴ Sealsamas, лк. 30.

aasta aruandes keisrile.¹ Eestimaal toimuvad usuvahetust nägi ta vaid õigeusule soodsas valguses. Sakslaste jutud maiste kasude lootusest talupoegade seas olevat paljas laim, sest õigeusku siirdujaid olevat selleks sammuks eelnevalt hoolikalt ette valmistatud. Rüütelkonnale öeldi lihtsalt ära.

Nüüd nõudsid sakslased kuuekuulise mõtlemisaja kehtestamist siirdumiseks üles kirjutamise ja salvimise vahel, nagu see oli omal ajal Liivimaal.² Seda plaani toetas ka Eestimaa Luteriusu Konsistoorium, kus 9. septembril 1883. aastal otsustati astuda samme mõtlemisaja maksmapanekuks. Ettepanekut toetas ministeeriumi ees ka Eestimaa kuberner Politanov. Vahele astus aga piiskop Donat ja aadelkonna ning konsistooriumi soov jäi täitmata.³

Mõtlemisaja vastane oli ka Sinodi ülemprokurör Pobedonostsev, kuna taoline äg andnuks luteri kirikuõpetajale ja mõisnikule võimaluse usuvahetaja kiusamiseks. Ka oleks inimeste selle 6 kuu vältel olnud väljaspool igasugust kirikut, talle poleks tohtinud toimetada pühasid talitusi, surma korral oleks ta maetud enesetapjate matmispaika jne.⁴

Enamasti iga mõisnik püüdis leida mingit võimalust õigeusklike kiusamiseks. Näiteks avanud von Grünewald Lihulas

---

1 Loone, L., lk. 31.

2 Leismann, N., ülempreester (toimetaja). Õigeusu ajalugu Baltimaal uuemal ajal. Riia, 1907, lk. 49.

3 Loone, L., lk. 31-32.

4 Sealsamas, lk. 32.

õigeusu palvemaja läheduses kõrtsi lootuses, et kõrtsiliste kära segab jumalateenistust.¹

Väike-Lähtrus oli parun Rosen mõnele õigeusklikule talupojale tõstnud rendisumma 10-kordseks, oma õigeusku siirdunud mõisateenijad olevat ta vallandanud, õigeusu koolile jätnud posti kätte toimetamata jms.²

Huvitav on 1884.aastal alanud kooliõpetaja Varraski protsess,³ keda süüdistati luteri usu laimamises ja ametivõimudele vastuhakkamises. Mitmetele katsetele vaatamata ei õnnestunud Varraskit kohtu ette toimetada. Arritunud ümbuskonna õigeusklikud lubasid vägivallale vastata "sõjaga". Kuberner midagi resolutsset ette ei võtnud ja haagikohtunik sai panna Varraski vaid politsei valve alla.

Protsessi alustamiseks Varraski vastu kulus üle aasta, sest vene vaimulikud kasutasid iga formaalsust asja sihilikuks venitamiseks.

Varraski ja tunnistajate ülekuulamine algas alles 14. märtsil 1885.aastal, meeskohus tegi oma otsuse aga alles 15. märtsil 1886.aastal. Õigeusklikud talupojad mõisteti õigeks haagikohtuniku jt. ametivõimude ähvardamises, Varraski küsimuse uurimine lõpetati, kuna see ei kuulunud üldse meeskohtu kompetentsi.

Luteri kiriku ja mõisnike kärarikas katse õigeusklikke

---

¹ Loone, L., lk. 37.

² Sealsamas, lk. 37.

³ Sealsamas, lk. 37-39.

karistada jooksis liivale. Rahva hulgas sai see protsess suure tähelepanu osaliseks ja küllap oli ka t ukeks pea kogu M em isa valla siirdumiseks  igeusku.¹

Sakslased p udsid korduvalt mõjutada valitsust õigeusu levikut Baltimail pidurdama ja oma "seaduslikke õigusi" jälle jalule seadma. 1885.aasta sügisel sõitsid Peterburi kõigi kolme Balti kubermangu ja Saaremaa aadelkonna esindajad. Aleksander III keeldus isiklikust vestlusest sakslastega ja seetõttu anti palvekirjade komisjoni ülemale kindraladjutant Otto von Richterile üle palvekirjad, milles paluti arvestada balti maarahva tegelikke religioosseid huve ja garanteerida usuvabadus.²

K. Pobedonostsevi õhutusel lükkas Aleksander III balti aadli palvekirjad tagasi. 1885.aasta sügisel Saaremaa maamarssal Oskar von Enesparre'le saadetud kirjas märkis Sinodi  lemprokur r, et tema ja ka keisri arvates on luteri kirik vaid üks fraktsioon, mis L nemereprovintside  htlustamist Venemaaga takistab.³

1886.aasta aprillis k is Liivimaa maamarssal parun Meyendorff Peterburis siseminister krahv Tolstoi jutul ja kurtis, sandarmeeria omavolitsemise üle. Kohtutes ei arvestatavat luterlastest teenistajate seletusi ja õigeusklikke mõistetavat ilma põhjusteta õigeks.⁴

¹ Loone, L., lk. 39.

² Tobien, A., lk. 192.

³ Sealsamas, lk. 193-194.

⁴ Sealsamas, lk. 198.

Sama aasta novembris oli parun Meyendorff taas krahv Tolstoi jutul ja andis üle Liivimaa rüütelkonna kaebekirja kuberner Zinovjevi kohta, palvega see keisrile edasi anda. Tolstoi põikles ja viis maamarssali ülemprokurör Pobedonostsevi juurde. Sellega oli küsimus otsustatud loomulikult rüütelkonna kahjuks.¹ Rüütelkond koostas uue kirja, kuid ka selle saatus polnud parem. 1887.aasta aprillis püüdis parun Meyendorff jälle luteri kirikut siseministri ees kaitsta. Seekord jõudis kiri tsaarini, kuid mingeid järelusi ei tulnud.²

Sakslased püüdsid õhutada kaastunnet Balti kubermangude luterlastele Lääne-Euroopa protestantide seas.

1886.aastal sai Pobedonostsev kirja Schaffhau^useni pastorilt.³

1887.aasta augustis saatis Evangelistlik Liit oma esindajad krahv St. George'i ja oberst Roosmale Hepponi Kopenhaagenisse, kus Vene tsaar parajasti viibis, et anda talle üle märgukiri.⁴ Millegipärast jäi kohtumine siiski ära.

1888.aasta jaanuaris kirjutas Pobedonostsev kirja protestantide esindajaile, milles halvustas Baltikumi aadl-konda ja põhjendas luterlaste ja mõisnike hädakisa pastori-
te võimuihaga.⁵

---

¹ Tobien, A., lk. 199.

² Sealsamas, lk. 200.

³ Herman, J., lk. 185.

⁴ Tobien, A., lk. 205-206.

⁵ Sealsamas, lk. 206.

Vastuseks sellele avaldas endine Peterburi Reformeeritud koguduse õpetaja Hermann Dalton avaliku kirja Sinodi ülemprokurörile K. Pobedonostovile: " Südametunnistuse vabaduse kohta Venemaal."¹

See kutsus esile elava vastukaja mõlemalt poolt. Üksteise järel ilmus kenake hulk avalikke kirju Daltoni poolt ja vastu. Tavaliselt hindas balti aadel talle tehtavat ülekohut üle, laimas õigeusku ning ametivõime, et oma positsioone mingilgi määral kindlustada. Ometi suutis Balti aadelkond ja luteri vaimulikkond tublisti pehmenada venestamise mõju ja, kohanenud uue olukorraga, jätkata endiselt talupoegade rõhumist.

---

¹ Dalton, H. On Religions Liberty in Russia. Open Letter to the Head of the Russian Synod Privy Councilillon Constantine Pobiedonosceff. Leipzig, 1890.

Saksakeelne algväljaanne: Dalton, H. Offenes Sendschreiben an den Oberprokureur des russischen Synods Herrn Wirklichen Geheimrat Konstantin Pobedonoszeff. Leipzig, 1889, on käidetud raamatu "Ein verlassener Bruderstamm, Berlin, 1889, juurde.

IV peatükk

TALURAHVA JA EESTI RAHVUSLIKE TEGELASTE REAGEERIMINE S. ŠAHOVSKOI POLIITIKALE

Õigeusku siirdumine peale 1885.aastat.

Asudes 1885.aastal kavatsatud Läänemaade venestamisele, ei lootnud valitsus senisest Eestimaa kubernerist Polivanovist resoluutse ja julge poliitika ajajat ning uueks kuberneriks määrati keisri isiklikul tahtel vürst Sergei Šahovskoi. Viimane oli oma vaateilt slavofiil-rektsioonäär.¹

Balti aadli vastu ei olnud Šahovskoil mingit poolehoidu ja oma peamiseks ülesandeks tagi ta balti sakslaste võimu hävitamise siinmail. Selle saavutamiseks pidas ta vajalikuks kaotada nende poliitiline ja kultuuriline omavalitsus. Šahovskoi arvates Bestlastel mingit eluõigust ega elujõudu polnud ja neid tulnuks ühte sulatada venelastega.² Tõeline eestlaste venestamine oli tema arvates võimalik vaid eestlaste õigeusustamise kaudu.³ Selle eesmärgi saavutamiseks asus Šahovskoi kõigepealt tugevdama side-

---

¹ Loone, L., lk. 41.

² Изъ архива ...., том III, стр. 209.

³ Sealsamas, lk. 6.

meid õigeusu preestritega.¹ Kuberneril energilise tegutsemise tulemusena hõlmas usuvahetusliikumine kogu Põhja-Eesti ja siirdujate arv kasvas märgatavalt. L. Loone arvates põhjustas edaspidi siirdumist vaid agarate preestrite kihutustöö.² Tegelikult jäid esiplaanile ikkagi majanduslikud kaalutlused ning kuberneril ja tsaarivalitsuse suur poolehoid liikumisele vaid soodustas selle levikut.

Ka pole märgata, et liikumine oleks pärast 1885.aastat 1883.aastaga võrreldes vaibunud. Usuvahetajate arv oli aastail 1885 - 1888 tunduvalt suurem kui liikumise algusaastal. See nähtub ka toleleagse ajakirjanduse andmetest.

1885.aastal jätkus usuvahetus Läänemaal (Hanilas, Karuses, Lääne-Martnas, Hiiumaal),³ mmastes kestis 1884.aastal alanud tüli mõisniku ja haagikohtunikuga. Asjasse sekus nüüd ka kuberner.⁴

Usuvahetajate arv oli 1885.aastal tunduvalt suurem kui eelmisel aastal. Õigeusku siirdus Eestimaa kubermangus 1500 inimest.⁵ Salvimisi esines ka Liivimaa kubermangus, kus näiteks Laiuse ümbruses vahetas usku paarkümmend inimest.⁶

---

1 Венок на могилу. Ревель, 1896, стр. 58.

2 Loone, L., lk. 42.

3 "Perno Postimees", 1885, 20.sept., lk. 2-3.

4 Изъ архива ..., том III, lk. XXVII - XXVIII.

5 Loone, L., lk. 43

6 "Valgus", 1885, 20. märts.

Eestimaa kubermangus loodi järgmised uued õigeusu kogudused: Kõrgessaare ja Pühalepa Hiiumaal, Velise Haapsalu piirkonnas ning Pühtitsa ja Olešenski Rakvere piirkonnas.¹ Seega oli Eestimaa kubermangus 1885.aastal juba 10 õigeusu maakogudust, kelledest kirik oli vaid kahel.²

1886.aastal saavutas usuvahetusliikumine oma haripunkti. Õigeusku siirdus Eestimaa kubermangus 3575 inimest.³ Elavamateks usuvahetuse paikadeks olid Harjumaal Risti, Juuru ja Paldiski, Läänemaal Haapsalu, Vormsi ja Martna, Virumaal Jõhvi jt.⁴ Eriti hoogne oli õigeusku siirdumine Haapsalu praostkonnas, kus 1886.aasta esimesel poolel vahetas usku 1341 inimest.⁵ Samal aastal esines usuvahetust ka Tallinnas vangide hulgas (märtsis 11 juhtu, novembris 2 juhtu).⁶

Kevadel asus Tartu Ülikooli teoloogia üliõpilane Heinrich Rska siirdumiseks valmistuma ja salviti novembri algul Peterburi vaimulikus akadeemia.⁷

Õigeusku siirdumist ja koguduse asutamist Vormsi saarel soodustas eriti Baltimaa Õigeusu Vennaskonna tegevus.

---

¹ Изъ архива ..., том III, lk. LI.

² Sealsamas, lk. XV.

³ Loone, L., lk. 43.

⁴ "Valgus", 1886, 3. juuli; "Virulane", 1886, 10. juuni; "Tallinna Sõber", 1886, 16. mai; "Kündja", 1886, 18. veebr.

⁵ "Virulane", 1886, 19. aug.

⁶ Sealsamas, 25. märts ja 25. nov.

⁷ "Postimees", 1886, 31. mai lk. 2 ja 16. nov. lk. 2.

Sellel organisatsioonil oli 1886.aastal juba 1115 liiget. Tema eestvedamisel ehitati Balti kubermangudes õigeusu kirikuid ja muretseti vaesematele kogudustele kirikuriideid jm. vara ning kanti erilist hoolt vastsalvitud õigeusklike eest. 1886.aasta septembris tehti kihutustööd Vormsi saarel, kus sama kuu lõpul siirdus õigeusku umbes 500 inimest. Vennaskond läkitas Haapsalu preestri Poletajevi kaudu saarele hulga pühapilte ja väikesi riste uute koguduseliikmete tarvis.¹ Rootslaste salvimiste puhul saabusid Vormsi Tartu Ülikooli teoloogia professor Obrastsov ja Kuremaale õigeusu preester Orlov.²

Ka kuberner pööras sündmustele Vormsil suurt tähelepanu, kuna saarel oli juba varem hoogne sektantlik liikumine, mis kandus ka mandri rannapiirkondadele. Võitlus liikumise algataja kohaliku kooliõpetaja Oesterblomi maalt väljasaatmise ja õigeusu kannakinnitamise eest Vormsil oli päevakorral eriti 1886.aasta lõpul ja 1887.aasta algul.³

14. - 18. juunil 1886.aastal Tallinnas toimunud Eesti-maa pastorigekoosoleku andmeil oli 1883-1885.aastani Eesti-maa kubermangus õigeusku astunud 6053 inimest.⁴ (L. Loone andmeil⁵ 6148 inimest.) Luteri kiriku kihelkondade järgi

---

1 "Virulane", 1887, nr. 42.

2 "Virulane", 1886, nr. 38.

3 Изъ архива ..., том III, стр. 160-162 и 170-174.

4 "Virulane", 1886, nr. 40.

5 Loone, L., lk. 40-41 ja 43.

jaotub see arv:

Lihula-Kirbla	390
Karuse	700
Hanila	1600
Nigula	100
Vigala	200
Kullamaa	70
Mihkli	170
Märjamaa	150
Pühalepa	750
Emmaste	230
Raigi	650
Käina	105
Rapla	36
Risti	600
Madise	2
<hr/>	
kokku	6053

1887.aastal vähenes usuvahetajate arv Eestimaa kubermangus "Valitsuse Teataja" andmeil 1636-le.¹ (L. Loone töös on selleks märgitud 1891.²) 1887.aastal siirdus õigeusku Liivimaa kubermangus: 334 meest
500 naist

---

kokku 834

¹ "Postimees", 1890, nr. 37, lk. 3.

² Loone, L., lk. 43.

Eestimaa kubermangus: 999 meest
637 naist

---

kokku 1636

Mõlemas kubermangus kokku 2470 inimest.¹

Uusi õigeusu kogudusi lisandus Eestimaa kubermangus
3: Vormsi kogudus Vormsi saarel, Juuru ja Risti kogudused
Harjumaal.²

Elavamad usuvahetuse piirkonnad olid Harjumaal Juuru,
Hageri ja Rapla, kus 15. veebruarist 2. maini salviti 1013
inimest.³ Liikumist esines veel Virumaal Jõhvis ja Rakve-
res, Harjumaal Kuusalus ja Kose kihelkonnas.⁴

Alates 1888.aastast hakkas usuvahetusliikumine pikka-
mööda vaibuma. Põhjuseks oli vastsalvitute pettumine majan-
duslike olude paranemise lootuses ja tsaarivalitsuse kind-
la venestamistegevuse tunnetamine ka talurahva hulgas.

1888.aastal salviti kolmes Balti kubermangus kokku
vaid 1095 inimest, järgmisel aastal veidi enam. Sellisele
tasemele jäi usuvahetus kuni 1890-date aastate keskpaigani
(1894.a. - 1087 inimest, 1895.a. - 1149 inimest), seejärel
õigeusku siirdumist tegelikult enam ei esinenudki.⁵

---

1 "Postimees", 1890, nr. 37, lk. 3, vt. ka lisa nr. 1 ja 2.

2 Изъ архива ..., том III, lk. LI.

3 "Virulane", 1887, 7. dets., lk. 2; 9. veebr., lk. 2; 27.
apr., lk. 2; 16. märts, lk. 2.

4 "Virulane", 1887, 6. juuli, lk. 2.

5 "Olevik", 1890, 22. jaan., lk. 242; 1891, 23. dets., lk.
1041; 1898, 1. sept., lk. 791.

Üldse oli valitseva Püha Sinodi ülemprokuröri aruande järgi vene õigeusklikke Riia piiskopkonnas 1897.aastal 250522 inimest (venelasi, eestlasi, lätlasi, rootslasi).

Õigeusklike eestlaste arv oli sajandivahetusel ¹ 146824 ja nad jagunesid 102 koguduseks Liivimaal ja Eesti-
maal. Maakondade järgi oli õigeusklikke:

Pärnumaal	38553
Saaremaal	26370
Tartumaal	22419
Viljandimaal	17395
Võrumaal	14604
Läänemaal	10453
Harjumaal	7099
Virumaal	3334
Järvemaal	1045

Peale selle loendati veel Riia linnas 1213 õigeuskliku eestlast, Valga maakonnas ja Volmari maakonnas (Heinas-tes) kokku 1139 inimest. Seega oli õigeusklikke eestlasi Liivimaal 124898 ja Eestimaal 21931 inimest.

---

¹ Reiman, W. Greeka-Õigeusu Piiskopkonna Eesti kihelkonnad Liivi- ja Eestimaal. - "Postimees", 1902, nr. 8.

Õigeusklike tagasisiirdumine luteri
kirikusse.

a) Liivimaa kubermangus

Pärast 1840-date aastate usuvahetusliikumist Liivimaal hakkasid paljud õigeusklikud talupojad endisesse usku tagasi kippuma, seda takistasid aga valjud seadused. Seepärast elati laulatamata koos, ristiti ise oma lapsi, käidi salaja luteri usu kirikus armulaul. Luteri usu pastõrid hakkasid aegamööda taolisi inimesi oma kogudustesse "tagasi võtma", sattusid aga seeläbi kohtuliku karistuse alla.

1864.aastal sai Aleksander II oma tiibadjutandi krahv Bobritski kaudu täpsemaid andmeid usuasjade olukorrast Liivimaal ja kaotas 19. märtsil 1865.aastal sunduse, mis segapaare kohustas oma lapse õigeusu kombe järgi ristima. Tagasivool luteri kirikusse kasvas, samuti ka nende õpetajate arv, keda "tagasivõtmise" eest kohtu alla anti.

1871.aastal polnud 105-st Liivimaa luteriusu õpetajast vaid 12 õigeusklikke oma kogudusse "tagasi võtnud", kuna nende kihelkonnis taolisi inimesi polnudki.¹

Valitsuse 1874.aasta 22. juuli otsusega lõpetati kõik usulised protsessid ja "tagasitulnuid" peeti jälle täieõiguslikeks luteri koguduse liikmeteks.²

Aleksander III ajal olukord muutus. 1883.aastast alates

---

¹ Reiman, W. Kolm ajaloohallikat venestamise päevilt. - "Eesti Kirjandus" VII, 1912, lk. 105-106.

² Sealsamas, lk. 109.

anti kirikuõpetajaid jälle kohtu alla õigeusklike lubamise eest luteri usu kombetalitustele. 1885.aasta 26. juulil hakkas taas kehtima seadus, mille kohaselt segapaarid enne laulatust pidid kirjaliku töötuse andma, et nad oma lapsi õigeusu kombe kohaselt ristida lasevad ja kasvatavad.¹

Pastorid ei võtnud nüüd enam uusi "tagasitulijaid" vastu, seletasid aga, et südametunnistus ja ametikohustus keelab neid kogudusest välja tõukamast, kes riigivalitsuse loal olid juba aastakümneid takistamata luteri usku tunnistanud. Tagajärjeks oli "eksinud" õpetajate ja "tagasivõetud" koguduseliikmete kohtulik karistamine või administratiivkorras pagendamine.

1893.aastal seisis 101 Liivimaa kubermangu pastorit kohtu ees, kus neid Siberisse saatmise, vanglakaristuse või vallandamisega ähvardas.² Tegelikuld pidid valitsuse 1883. aasta otsuse põhjal vaid need õpetajad kohtu alla minema, kelle tegevus "otsese kuritöö" iseloomu kandis. Viimane tunnus öeldi olevat vene õigeusust "äraeksitamisel" (**COB-
ражение**) ja laulatusel luteri usu kombe järgi enne, kui segapaar vene kirikus on laulatatud.³

1885.aastal ametisse astunud uus Liivimaa kuberner Zinovjev leidis aga oma võimupiirkonnast ligi 18800 "arataganenut" ja algatas 90 kihelkonnas (3/5 kõigist kihelkonda-

---

¹ Reiman, W., lk. 106.

² Sealsamas, lk. 109.

³ Sealsamas.

dest)kaelakohtuliku juurdluse 130-ne usust eksitamise asjus.¹

Selgub, et ametitalitus, mida õpetajatele süüks pandi, oli leeritamine - armulaualevõtmise ja laulatamise eeltin-gimus. Nuhtlusseaduse § 193 ähvardas võõra usu õpetajaid, kes veneusulisi armulauale võtsid või nende lapsi ristisid, esimesel korral $\frac{1}{2}$ - 2 aastaks ametist vallandada, teisel korral vaimulikust seisusest välja heita ja politsei järe-levalve alla anda.²

Kirikuõpetajad olid veendunud, et nende suhtes just § 193 kohaldatakse, kuna seaduse saksakeelses Baltimaadele määratud väljaandes on selle § all kirjas ka leeritamine.³ Teisiti arvasid aga Liivimaa prokuratuur ja Riia ringkonna-kohus, tunnistades leeritamise "usust eksitamiseks". "Usust eksitajaid" ootas aga § 187 järgi Siberisse saatmine ja va-randuse konfiskeerimine.⁴

Kuni 1890-date aastateni lõppesid õpetajate vastu alga-tatud protsessid valdavalt luterlastele ebasoodsalt. Täht-sama võidu saavutasid luterlased 1890.aastal Üksküla kiri-kuõpetaja W.Grimmi protsessis. Asjasse sekkusid mitmed se-nati liikmed ja Püha Sinodi ülemprokurör K.P. Pobedonost-sev.⁵ Senat otsustas W.Grimmi karistada. See otsus avaldas

-
- ¹ Reiman, W., lk. 109-110; "Olevik", 1895, 8.aug., lk.752.
  - ² Rahukohtu nuhtlusseadus, § 193.
  - ³ Reiman, W., lk. 110.
  - ⁴ Rahukohtu nuhtlusseadus, § 187.
  - ⁵ Reiman, W., lk. 110.

suurt mõju usuküsimuse edaspidisele lahendamisele. Liivimaa maamarssal palus oma märgukirjas valitsusele õigeusust "taganejate" saatuse lõplikku otsustamist: viimased jäägu luteri usku ja õpetajate protsessid lõpetatagu.¹

Kuberner Zinovjev seisus sellele ägedalt vastu ja nõudis õpetajate taltsutamiseks veelgi karmimaid seadusi. See soov leidis pooldamist ja nuhtlusseaduse § 193 sai uue liisa, mis õigeusklike leeritamise või nende võtmise eest muudele luteri usu kombetalitustele ähvardas luteri usu kiriku õpetajaid ametist vallandada ja vaimulikust seisusest välja heita.²

Kuigi ametlik tagasimineku luteri kirikusse paljudel ebaõnnestus, pidi 1890-date aastate keskel Liivimaa kubermangus salvitud 100000-st inimesest vaevalt 60000 end õigeusklikuks.³ (Liivimaa aadelkonna peamehe andmed sisaldavad ka sama arvu.⁴)

b) Eestimaa kubermangus.

1880-date aastate lõpul hakkas tsaarivalitsuse aktiivse venestuspoliitika reaktsiooniline olemus ka Eestimaa ta-

---

¹ Reiman, W., lk. 114.

² Sealsamas, lk. 114-115.

³ Sealsamas, lk. 108-109; Lipp, M. Kodumaa kirik kristliku hariduse ja äratuse töös. - Raamatus: Oehninger, F. Ristikoguduse ajalugu omas käekäigus läbi aastasadade. Tallinn, 1908, lk. 515.

⁴ Изъ архива князя С.В. Шаховского, том III, СПб., 1910, стр. 51-85.

lurahvale selgeks saama. Muudeti ju vene keel asjaajamis-
keeleks kõigis ametiasutustes ja ka vallavanemad valiti
nüüd enamasti vene keelt valdavate inimeste hulgast. (Sage-
li kuberner lihtsalt määras inimese sellele ametikohale.)

80-date aastate algul maa saamise ja majandusliku olu-
korra paranemise lootustega usku vahetanud talupojad hakka-
sid pikkamööda mõistma astunud sammu mõttetust. Tavaliselt
kaasnesid õigeusku siirdumisega salvitute tagakiusamised
kohalike mõisnike poolt: suurendati nende kasutada olevate
maatükkide pealt võetavat rendimaksu, aeti neid kodukohast
välja, nõuti neilt talukohtade eest mitu korda suuremat os-
tuhinda kui luterlastelt. Ka püüdsid mõisnikud neid igati
sundida kandma koormisi ka luteri usu kiriku heaks. Kõik
see halvendas tunduvalt paljude õigeusklike talupoegade ma-
janduslikku olukorda.

Vaevalt leidis eesti talupoeg rahuldust ka uue usu kom-
betalitustest. Rahvas oli eestikeelse jutluse, koguduse vai-
muliku laulu, leeritamise jm. luteri kiriku pühade talitus-
tega nii harjunud, et neile õigeusu jumalateenistus, peale-
gi kehvades, nigela sisustusega puukirikutes või palvemaja-
des, puudulik näis.¹

Negatiivset mõju avaldas ka ümberkaudsete luterlastest
talupoegade halvustav suhtumine usuvahetajatesse. Sageli ni-
metati neid avalikult venekasteks ja püüti nendega vähem su-

---

¹ "Olevik", 1884, nr. 34, 20. august, lk. 1.
Köpp, J. Mainitu. - "Postimees", 1905, nr. 182.

helda. Taoline olukord andiski paljudele õigeusku siirdunuile Eestimaa kubermangus tõuke luteri usu kirikusse tagasi pöördumiseks.

Juba õige varsti peale usuvahetust hakkasid mõned salvitud juba paluma luba luteri usku tagasi minna. Taolist luba loomulikult ei saadud. Seetõttu rändas osa vene õigeusklikke eestlasi Venemaa sisekubermangudesse ja lõunasse - Krimmi, Kaukaasiasse. 80-ndate aastate väljarändamist ja selle põhjusi on tolelaegses ajakirjanduses üsna palju käsitletud.¹ Teine osa jätkas "kahepaikset" elu kodumaal, kuuludes küll ametlikult õigeusku, tunnistades end aga tegelikult luterlaseks.

Arvestades rahva madalt haridustaset oli ilmselt küllalt palju ka neid, kes salvimise tähtsust suurt ei mõistnud, pidades seda lihtsalt ajutiseks protestiavalduseks.

Kui suur osa õigeusku siirdunuist Eestimaa kubermangus 1880-ndate 1890-ndate aastate jooksul luteri kirikusse tagasi pöördus, on raske öelda, kuna ametlikult oli selline samm keelatud ja mingit statistikat selle kohta pole peetud.

Oluline muutus usuvabaduse suunas toimus alles 17. aprillil 1905.aastal, mil avaldati keisri käskkiri Valitsevale Senatile. Selles märgitakse, et õigeusu kogudusest lah-

---

¹ Arvukaist artikleist olgu näiteks toodud
"Olevik", 1884, nr. 6;
"Olevik", 1884, nr. 10;
"Olevik", 1885, nr. 11;
"Olevik", 1885, nr. 14;
"Olevik", 1885, nr. 15.

kumine pole enam karistatav, et igäüks võib vabalt astuda tema poolt valitud ristiusu koguduse liikmeks.¹

Usuvahetuse kohta jäid veel maksma mõningad kitsendused. Nii oli ühest usust teise minek lubatud vaid täisealistele. Laste kohta määrati, et kui üks vanemaist mõne teise ristiusu koguduse liikmeks astub, siis alaealised lapsed jäävad endisse usku: vahetavad aga mõlemad abikaasad usku, siis lähevad alla 14-aastased lapsed koos vanematega, kuna suuremad lapsed säilitavad endise usu.

Mitte-ristiusku võisid vaid need inimesed tagasi minna, kes ametlikult vene õigeusku kuulusid, tegelikult aga mõnd mitte-ristiusku tunnistasid, millesse nad ise või nende vanemad enne kuulusid.

Segaabielludest sündinud laste kohta 1905. aasta käsu-kiri mingit muutust ei toonud - neid pidi endiselt ristitama ja kasvatatama õigeusu vaimus.

---

¹ Kõpp, J. Mainitu. - "Postimees", 1905, nr. 182.

Eesti rahvuslike tegelaste reageerimine S. Šahhovskoi tegevusele.

Eri klasside ja kihtide ideoloogia polnud XIX sajandi 80-ndail aastail ja 90-ndate aastate algul veel selgesti välja kujunenud. Nende aastate ideelispoliitilist elu Eestis iseloomustas kriis ja segadus. Rahvusliku liikumise juhtimisele pretendeerisid nii kodanluse, väikekodanluse kui ka intelligentsi esindajad, kelle seas ilmnes lõhenemine eri vooludeks, kõikumine ja põhimõttelagedus. Seda näitab ülemaaliste rahvuslike organisatsioonide saatus, sellest kõneleb eesti tolleaegse ajakirjanduse ilme. Kodanlikud tegelased püüdsid eemale tõpjuda demokraatia taotluse kandjaid ja võistleaid ka omavahel positsioonide pärast organisatsioonides ja ajakirjanduses.¹

XIX sajandi 80-ndail aastail ja 90-ndate aastate algul võistlesid Eestis rahvahulkade enda poole võitmise pärast mitmed kodanlikud ja väikekodanlikud ajalehed.

Väikekodanliku demokratismi väljendajaks ja 60-70-ndate aastate rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna traditsioonide jätkajaks oli "Sakala" toimetuses ajakirjanduslikku tegevust alustanud Jaan Järv oma ajalehega "Virulane". Viimane ründas usupimedust, kaitses eesti keele õigusi ning taotles rahvusliku kultuuri arendamist, astudes

---

¹ Jansen, E. Rahvuslik liikumine ja ideelis-poliitilised voolud XIX sajandi 80-ndail aastail ja 90-ndate algul. - Kogumikus "Eesti NSV ajalugu", II köide, Tallinn, 1963, lk. 262.

võimaluse piirides vastu tsarismi venestuspoliitikale. Samuti mõisteti seal hukka suurriikide kolonialismi.¹

Uueks jooneks J. Järve demokratismis oli juba mõnede kapitalismile omaste vastuolude nägemine, eelkõige tähelepanu pööramine tööliklassi olukorrale. Eestimaa kuberneril Šahhovskoi arvates oli kaastunne töölistele ja töölisliikumisele üheks "Virulasele" kõige iseloomulikumaks jooneks.²

"Virulases" avaldatud mõtteid tuleb hinnata seda enam, et tsaristlik tSENSUUR kiusas ajalehte halastamatult taga. Poliitilise reaktsiooni tingimustes tugevnes üldiselt valvsus iga kehtiva korra suhtes kriitilise sõna vastu. Kuid tSENSUURISURVEST ei piisanud. "Virulase" suund tundus tsaarivõimudele ikkagi "ohtlikuna" ning toimetaja J. Järv saadeti 1888. aastal 2 aastaks maalt välja (viimane "Virulase" number ilmus 31. oktoobril 1888³). See toimus arvatavasti J. Kõrvi salakaebuse põhjal, kuid juba Järv ise ütles hiljem tabavalt, et "ettekandjad ja süümeistrid" poleks suutnud "Virulast" hävitada, kui selles lehes poleks tööpoolest olnud tsaarivalitsusele vastuvõtmatut "vabaduse vaimu poole hoidmist."⁴

Eesti kodanluse ideoloogid kritiseerisid küll käsitletaval ajajärgul mõnevõrra balti saksa mõisnike eesõigusi,

---

¹ Jansen, E. Rahvuslik liikumine, lk. 205.

² Sealsamas.

³ Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 182.

⁴ Jansen, E. Rahvuslik liikumine, lk. 206.

kuid ei teinud seda järjekindlalt. Tsarismi aktiivne venestuspoliitika tekitas neis segadust, kusjuures paljude juures ilmnis täielik printsiibitus. Osa eesti kodanluse ideoloogide asus avalikult venestuspoliitikat toetama, lootes seejuures alandlikult endale mõningaid soodsamaid reforme agraar- ning poliitilise korra osas. Teiselt poolt hakkas nüüd välja kujunema kodanlik natsionalism, mida püüti kasutada töörahva pimestamiseks ja mõjustamiseks.¹

Selle kohta kirjutab hästi Fr. Tuglas:² "Baltimaade poliitiliselt teadlik saksa ollu mõistis kohe seisukorra tõsidust. Talle oli selge, et küsimus oli tema senise üli- võimu kaotamisest. Selle vastu oli eestlaste seisukord mit- meti keerulisem ja segasem. Rahvas, kes alles hiljuti oli üle elanud oma rahvusliku ärkamise mesiaastad, oli poliitil- liselt naiiv, ja tema juhid mitte palju teadlikumad. Seni oli tuntud ainult saksa majanduslikku ja õiguslikku survet ning selle vastu oli ka sihitud suurte hulkade viha. Sel- lepärast käsitleti senise korra murdumist kui õiglasema ja parema korra maksmahakkamist. Nii võeti venestamisreformi- de eelsammusid, senätor Manasseini revideerimisi aastatel 1882 ja 1883, vastu suurte lootustega, nagu uute aegade en- nustusi. Ja et algava venestuse terav ots oli pööratud esi- algu ainult mõisnikkude eesõiguste vastu, siis tervitati

---

¹ Jansen, E. Rahvuslik liikumine, lk. 206; Tuglas, Fr., lk. 10.

² Tuglas, Fr., lk. 10-11.

neid reforme varjamatu rõõmuga. See meeoleolu ei valitsenud mitte ainult laiades hulkades, vaid ka ajakirjanduse väljapaistvas osas. Kuid kõige sellega oli loodud soodus pind venestamispoliitika hilisematele sammudele, mis ei puudutanud enam kaugeltki ainult ülemkihi eesõigusi."

1882.aastast alates ilmus Tallinnas J. Kõrvi toimetusel ajaleht "Valgus". Ka Kõrv oli töötanud "Sakala" juures ja pidas end C.R. Jakobsoni järglaseks, kuid tegelikult oli tema valitud suund hoopis teine. Pidades algul agraarküsimuses küll võrdlemisi sakalalikku joont, s.t. tehes pärisorjuse igandite kriitikat põllumajanduses, mandus see Kõrvi käsitluses ikka enam demagoogiaks. Ajaleht hakkas aegapidi üha rohkem vältima majanduslik-poliitilisi küsimusi ning Kõrvist sai truualamlik lõmitaja tsarismi ees.

Koos tsensor J. Truusmanniga ässitas Kõrv Eestimaa kubernerri Šahhovskoid pidevate salakaebustega teiste eesti ajalehtede, seltside kallale.¹ J. Kõrvi "Valgusega" sarnast suunda järgis ka J. Reinvaldi toimetatud "Virmaline", mis 1887. aastal ilmus Peterburis, järgmisest aastast alates aga Narvas.²

Suhteliselt hästi toimetatud ajaleheks oli A. Grenzsteini "Olevik", mis ilmus 1881.aastast alates Tartus. See ajaleht rajati kodanlik-^küleriⁿnaalse suuna häälekandjana

---

¹ Jansen, E. Rahvuslik liikumine, lk. 206-207.

² Sealsamas, lk. 207.

J. Hurda kaasabil võitluseks "Sakala" vastu, kuna selle ülesandega ei suutnud toime tulla end rahva silmis täielikult kompromiteerinud "Eesti Postimees". Hiljem hakkas Grenzstein siiski avaldama ka teravamad pärisorjuse igandite kriitikat. Eriti ägedalt ründas endine Hurda jt. klerinaalide pooldaja 90-ndail aastail luteri kirikut Baltimaadel, näidates õigesti selle reaktsioonilist osa eesti rahva ajaloos.¹ Grenzsteini iseloomustas üldiselt äärmine kõikuvus. Kaitstes ühelt poolt otseselt eesti kodanluse kitsaid klassihuve, asus Grenzstein teiselt poolt, eriti just 90-ndail aastail, näiliselt demokraatlikke põhimõtteid propageerima. 90-ndate aastate algul sai Grenzsteinist venestuspoliitika õigustaja ja toetaja ning ta hakkas kasutama ka salakaebusi. Neil ei saanud aga erilist edu olla, sest Kõrvi ja Truusmanni intriigide tõttu jäi Grenzstein kõigist oma truualamlikkuse-manifestatsioonidest hoolimata tsaarivõimude silmis kahtlaseks "patriootilise suuna" esindajaks.²

Kodanlik-natsionalistlikule ideoloogiale lähedase suuna esindajaks ja ühtlasi eesti rahvusliku liikumise kodanlik-klerinaalse suuna traditsioonide jätkajaks toleaegses ajakirjanduses oli K.A. Hermannil toimetusel ilmuv "Posti-

¹ Seda väljendab ka tema erilist "rahvakiriku" ideed pooldav raamat: Grenzstein, A. Herrenkirche oder Volkskirche? Jurjev, 1899 ja artikkel: Grenzstein, A. Mõisnikkude mõtted. - "Poliitika kirjavara", nr. 2, Jurjev, 1898.

² Jansen, E. Rahvuslik liikumine, lk. 207-208.

mees" Tartus. Kindlalt sõnastatud poliitilist programmi ajalehel polnud. "Postimeest" iseloomustas samuti äärmine truualamlikkus, kogu tema positiivne programm seisnes äärmases "isamaalise meele" õhutamises.¹

Selline oli toleleagse eesti ajakirjanduse üldine sisu. ^{e 45} Õigustamispoliitika ja võistlevate kirikute kohta ilmus 1880-ndail - 90-ndail aastail vaid kaunis napsõnalisi teadaandeid. Ilmselt oli mängus tsensori käsi, kes midagi riigi valitseva poliitilise joone vastast poleks lubanud avaldada. Seetõttu pole selles küsimuses avaldatud sõnumite osas erinevate poliitiliste suundade ajalehtede puhul olulisi erinevusi märgata.

Informatsioon pärineb enamasti samadest allikatest² ja on tihti puudulik või kontrollimata. Kaunis palju ilmus, eriti peale Šahhovskoi võimuletulekut, teateid usuvahetuse kohta ühes või teises piirkonnas. Avaldatud arvulised andmed on aga valdavas osas ebausaldusväärased. Varasemast perioodist on eriti olulised "Virulase" artiklid Läänemaa "sektantliku" "ärkamisliikumise" paljastamiseks. Kirjeldatakse ka uute koguduste asutamist ja õigeusu kirikute rajamist. Pikemaid artikleid ilmus, eriti "Olevikus" 1884. ja 1885. aastal usuvahetusega kaasnenud väljarändamise kohta. Analüüsitakse nähtuse põhjusi, hoiatatakse pet-

¹ Jansen, E. Rahvuslik liikumine, lk. 208.

² Tavaliselt "Рижские Епархиальные Ведомости", "Эстонские губернские Ведомости", mõnikord ka lihtsalt teised eesti ajalehed.

tekujutuste eest.¹

Otseselt tsaarivalitsuse kirikupoliitikat puudutavaid kirjutisi 1880-ndail - 90-ndail aastail ei avaldata. Küll aga ilmub neid üsna rohkesti sajandivahetusel ja XX sajandi algul. Eriti agar sõnavõtja paistab olevat A. Grenzstein, kes kurdab talle nii tsaarivalitsuse kui kohalike tegelaste poolt tehtud ülekohtu üle ja näeb end tavaliselt kogu vaadeldava perioodi eesti rahvusliku liikumise keskpunktina.²

Venestusaegsel Eestimaa kuberneril kujunes vä^rsti peale ametisse astumist oma arvamine Eesti rahvusliku liikumise tegelastest. Tema seisukohad ilmnevad selgesti 1885. aastal Liivimaa kubernerile, 1892. aastal siseministrile ja 1893. aastal Politseidepartemangule saadetud kirjades.³

¹ Vt. "Olevik", 1884, nr. 6; 1884, nr. 10; 1885, nr. 11; 1885, nr. 14; 1885, nr. 15.

² Grenzstein, A. Schachovskoi arvamine Eesti tegelastest. - "Olevik", 1911, nr. 47-48.

Grenzstein, A. Schachovskoi ja venestus. - "Olevik", 1912, nr. 47.

Grenzsteini kohta vt. ka Tuglas, Fr. Ado Grenzsteini lahkumine ja kogumik "Venestuse tulekul".

³ Šahovskoi kiri Liivimaa kubernerile M.A. Zinovjevile 1885. aastast. - Изъ архива ..., том III, стр. 205-210.

Šahovskoi ettekanne siseministrile 22. septembril 1892. - Изъ архива ..., том III, стр. 261-277.

Šahovskoi ettekanne Politseidepartemangule 13. jaanuaril 1893. - Изъ архива ..., том III, стр. 282-295.

1885.aastal M.A. Zinovjevile saadetud kirjas märkis Šahhovskoi, et tema andmeil võib eesti rahvuslikke tegelasi jaotada kahte erakonda, kellest

- 1) paneb kõik lootused valitsusele;
- 2) töötab koos balti aadliga ja loodab selle ühenduse abiga mõisnike ja luteri pastorite eesmärke saavutada.

Šahhovskoi arvab, et tal tuleks ettevaatlikult, ilma erilisi lootusi andmata, tugineda esimesele grupeeringule ja hävitada täiesti talle vaenulik teine erakond.¹

Aastatega kuberneril arvamused muutub eestlaste vastu üha vaenulikumaks. 1892.aastal sarjab ta juba ka venemeelsete tegelasi, pidades neid kardetavaiks riigivastaseiks ja nõuab nende hävitamist kõige karmimate abinõudega, kuna ka nemad Eesti kultuurilist iseseisvust ja rahvuse alalhoidmist taotlevad.²

Siiski ei saavat nn. "igivana Venemaa poole püüdluse tunni" keegi takistada. Sellele suunale truuksjäänuid nimetatavat nüüd halvustavalt "venestajateks", "äraandjateks", "ülejooksikuteks". Sellisteks loetavat pea kõiki haritud eestlasi, kes vene hariduse saanud ja õigeusku tunnustavad. Nende hulgast paistavad eriti silma venemeelse ajalehe "Valgus" toimetaja Jakob Kõrv, veel enam

---

¹ Eesti lehes refereerib seda Grenzstein, A. Schachovskoi arvamine ...

² Spektator. Mainitu. - "Postimees", 1910, nr. 262.

Tallinna tsensor Jüri Truusmann.¹

Kõige kardetavam nn. "isamaalaste" suuna eestvedaja oli Šahhovskoi arvates "Virulase" toimetaja Jaan Järv, kelle leht õnneks 1888.aastal kinni pandi ja ta ise 2 aastaks maalt välja saadeti.² Nüüd (1892.aastal) olevat Tartus üks ohtlike tegelaste pesa tekkinud, kelle juhiks karskusseltside kaudu eriti aktiivselt tegutsev "Oleviku" toimetaja Ado Grenzstein. Šahhovskoi palub siseministril neid tegelasi salaja hoolega luurata ja vähimagi kahtluse korral vahistada (Eestimaa kuberneril otsene mõjuvõim Tartusse ei ulatunud ja Liivimaa kuberneril poolt teostatav venestamispoliitika polnud tema meelest küllalt efektiivne).³

Sama saatuse määras Šahhovskoi ka Eesti Kirjameeste Seltsile ja Aleksandri kooliideele.⁴

Eriti sapine oli kuberneri vastu, soovitud politsei range järelevalve alla seada ja esimesel võimalusel kui tingimata kahjulik tegelane, maalt välja saata.⁵

-
- 1 Изъ архива ..., том III, стр. 285-288.
  - 2 Spektator. Mainitu. - "Postimees", 1910, nr. 262.
  - 3 Изъ архива ..., том III, стр. 263.
  - 4 Spektator. Mainitu. - "Postimees", 1910, nr. 262.
  - 5 Изъ архива ..., том III, стр. 267-272.
  - 6 Spektator. Mainitu. - "Postimees", 1910, nr. 262.
  - 7 Изъ архива ..., том III, стр. 282-295.
  - 8 Spektator. Mainitu. - "Postimees 1910, nr. 262.
  - 9 Изъ архива ..., том III, стр. 267-272.
  - 10 Spektator. Mainitu. - "Postimees", 1910, nr. 262.

Eriolist mõju Šahhovskoi ettepanekutel ilmselt siiski polnud. Liivimaa kuberner Zinovjev tänas küll teda heade soovide eest,¹ aga mingeid erilisi järeldusi sellest ei teinud. Sama lugu oli ka valitsusasutustega Peterburis, kust ei järgnenud mingeid konkreetseid otsuseid Šahhovskoi poolt kirjeldatud olukorra parandamiseks.

Kokkuvõttes võib öelda, et eesti ajakirjandus ja kodanlikud tegelased suhtusid tsaarivalitsuse kirikupoliitikasse küllalt loiult. Osalt oli selle põhjuseks tsensuuri surve, osalt aga asjaolu, et tegelikult haaras usuvahetus ju küllalt väikest osa eesti rahvast ja õigeusu mõju ei kujunenud siinmail nii suureks kui lootis Eestimaa kuberner Šahhovskoi.

*aga tuleb
mõeldud*

I Изъ архива ..., том III, стр. 210-211.

KOKKUVÕTE

1883.aastal Läänemaal suure õhinaga alanud õigeusku siirdumine oli talupoegade omamoodi võitlusvormiks mõisnike ja luteri kiriku majandusliku ja kultuurilise surve vastu. Usuvahetusega lootsid talupojad tunduvalt parandada oma elutingimusi: loodeti saada maad, vabaneda mõisniku ja pastori eestkostest, kirikumaksudest, avaraid võimalusi hariduse omandamiseks jms. Rahva hulgas püsis ikka veel usk heasse tsaarisse, seetõttu loodetigi üldse eelseid "tsaariga ühte usku" astumisest.

Kuna olulisi muutusi õigeusku siirdunute elus peale salvimist ei toimunud, vaid olukorda halvendas veelgi mõisnike ja pastorite tagakiusamine, tekkis rahvas varsti peale liikumise algust pettumus. Liikumine siiski veel ei vaibunud, kuna 1885.aastal määrati Eestimaa kuberneriks agar õigeusustamispoliitika pooldaja S.V. Šahhovskoi. Eriti 1885.aastast alates püüdis tsaarivalitsus kasutada usuvahetusliikumist venestuspoliitika teostamiseks siinmail. Kuberner Šahhovskoilt pärineb mõte kohaliku pärisrahva õigeusustamise teel Balti kubermangu täielikult venestada.

Alates 1885.aastast kaob peaaegu täiesti rahva enda püüd õigeusku siirduda, kogu üritus toimub edaspidi peasjalikult õigeusu vaimulike aktiivsel õhutusel ja kuber-

neri ning Riia-Miitavi piiskopi Donati eestvedamisel.

1887.aastal astus piiskopitoolile märksa konservatiivsemate vaadetega piiskop Arseni ja mõne aasta möödudes usuvahetusliikumine soikus. Põhjuseks oli siin eeskätt see, et talupoegade lootused parandada õigeusku siirdumise teel oma majanduslikku olukorda, samuti lootused kooliolude paranemisele luhtusid. Õigeusku siirdunud talurahva arv oli siiski liiga väike võrreldes luterlaste arvuga ja varsti peale uude usku astumist avaldas enamus neist soovi luteri kirikusse tagasi minna.

1880-ndad aastad tõstsid siiski mingil määral õigeusu kiriku osatähtsust Eestis (formaalselt oli õigeusu kirik juba 1832.aastast kuulutatud ka Baltimail valitsevaks kirikuks). Uusi õigeusu kirikuid kerkis tsaarivalitsuse toetusel nagu seeni pärast vihma, Kuremäele rajati naisklooster, Tallinnas alustati Aleksander Nevski peakiriku rajamist jne..

Valitsus püüdis igati parandada ja tugevdada õigeusu kiriku õiguslikku ja majanduslikku olukorda. 1885-1886.aastail anti välja seadused õigeusklike vabastamisest koormistest luteri kiriku kasuks, maade sunniviisilisest võõrandamisest õigeusu kirikule hoonete ehitamiseks ja segaabi-lupaaridelt reversaali nõudmisest.

Neist tsaarivalitsuse sammudest tundsid end puudutatud olevat balti-saksa aadel ja luteri kirik. Viimased

püüdsid kõikvõimalike vahenditega usuvahetusliikumist pidurdada ja valitsust mõjutada nende Peeter I poolt kinnitatud eesõigusi arvestama. Iga väiksemat õigeusku soosivat vihjet valitsusvõimude poolt peeti karjuvaks ülekohutuks luteri kirikule. Oma eesmärgi saavutamiseks õhutati ka Lääne-Euroopa protestantlikke jõude tsaarivalitsusele survet avaldama.

1890-ndate aastate algul hakkas suur venestustuhin langema. Teostatud olid mitmed Balti kubermangude siseelu korraldavad reformid, tehtud olid jõupingutused kohalikke elanikke õigeusustada, kuid 1880-ndate aastate algul loodetud täielikku edu ei saavutatud. Teatud määral riivati küll balti aadli ja luteri kiriku eesõigusi, kuid aadli seisuslik maa-omavalitsus jäi püsima, balti sakslased kohanesid uue olukorraga ning leidsid peagi jälle võimaluse kubermangu elulistes küsimustes kaasa rääkida.

Ei täitunud ka Šahhovskoi soov eesti rahvust õigeusustamise läbi kaotada. Talurahvas kannatas sel perioodil siiski kõige enam. Saksa mõisnike majanduslik surve jäi püsima ja õigeusklike tagakiusamise tõttu kohati isegi teravnes. Keelebarjäär tegi takistusi hariduse omandamisel, halvenes sadade luteri kirikusse tagasi astuda soovijate õiguslik olukord.

1890-ndate aastate algul hakkas tsaarivalitsus taanduma oma esialgsetest plaanidest. Eestimaa kuberner

manitseti püüdma oma kubermangus rahu säilitada ja balti sakslasi mitte ärritada.

1894.aastal pidi ka Šahhovskoi ise end võidetuks tunnistama. Energiline õigeusustamine jättis olukorra Eestimaa kubermangus siiski põhiliselt muutmata.

Lisa 1

Elanike jagunemine usutunnistuse
järgi Eestimaa kubermangus

1881.aasta rahvaloenduse andmeil¹

U s k	Mehi	Naisi	Kokku
luterlased	170.403	183.972	354.375
õigeusklikud	11.904	6.665	18.569
vanausulised	112	71	183
rooma-katoliiklased	755	459	1.214
reformaadid	56	71	127
juuditsej.	933	746	1.679
elanike arv kubermangus	184.323	192.014	376.337

¹ Jordan, Paul. Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. December 1881 in textlichen Belenchtung. Revel, 1886.

Elanike jagunemine usutunnistuse
järgi Eestimaa kubermangus

1897.aasta rahvaloenduse andmeil ¹

U s k	Mehi	Naisi	Kokku
luterlased	177.995	192.110	370.105
õigeusklikud	21.486	16.331	37.817
vanausulised	174	154	328
rooma-katoliiklased	1.386	648	2.034
reformaadid	38	39	77
juuditsej.	920	483	1.403
elanike arv kubermangus	202.409	210.307	412.716

¹ Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 г. Изд. Центр. Стат. Комитета Мин-ва. Внутр. Дел., под ред. Н.А. Тройницкого, том 49.

Lisa 3

Elanike jagunemine usutunnistuse järgi
Liivimaa kubermangus

1897. aasta rahvaloenduse andmeil ¹

U s k	Mehi	Naisi	Kokku
luterlased	489.237	541.779	1.031.016
õigeusklikud	98.676	89.064	187.740
vanausulised	7.553	9.224	16.777
rooma-katoliiklased	17.390	13.149	30.539
juuditsej.	15.186	14.497	30.683
elanike arv kubermangus	629.992	669.373	1.299.365

1

1

Первая Всеобщая Перепись, том 21.

Lisa 4

Rahvastiku usuline kuuluvus piirkonniti
Eestimaa kubermangus

1897.aasta rahvaloenduse andmeil.

Kreis ja linn	õige- usuli- sed	protes- tandid	vana- usuli- sed	rooma- kato- liik- lased	juudi- usuli- sed
Tallinna kr.	16.067	138.558	55	1.654	1.228
Tallinn	11.798	49.331	46	1.550	1.193
Paldiski	106	779	-	5	2
Rakvere kr.	9.671	109.968	158	288	119
Rakvere	433	5.329	6	33	89
Paide kr.	1.280	51.266	32	55	39
Paide	190	2.283	1	29	4
Haapsalu kr.	10.799	71.134	83	37	19
Haapsalu	353	2.834	-	7	18
Kubermangus	37.817	370.926	328	2.034	1.405
Linnades	12.880	61.156	53	1.624	1.306

Lisa 5

Kirjaoskajate arv usutunnistuse järgi
1897.aasta rahvaloenduse andmeil.

Liivimaa kubermangus (%-des) ¹

U s k	Mehi	Naisi	Kokku
õigeusklikud	69,8	70,0	69,9
vanausulised	39,3	17,0	27,0
rooma-katoliiklased	64,9	55,5	60,9
protestandid	80,4	81,4	80,9
juudiusulised	69,1	53,4	61,1
muameediusulised	32,2	46,7	34,9

Eestimaa kubermangus (%-des)

U s k	Mehi	Naisi	Kokku
õigeusklikud	71,4	64,8	68,4
vanausulised	56,9	55,8	56,5
rooma-katoliiklased	72,2	73,1	72,4
luterlased	80,3	81,9	81,1

¹ Jung-Stilling, Friedrich und Anders, Wilfred. Ergebnisse der livländischen Volkszählung Bearbeitet und hrsg: auf Veranstaltung der statistischen Commission der Stadt Riga von Fr. v. Jung-Stilling und Anders. Band 2-3, Riga, 1883-1885.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

- Ajalhed: "Kündja", 1886.a. aastakäik.
"Olevik", 1884; 1885; 1890; 1891; 1895; 1898.a. aastakäigud.
"Perno Postimees", 1885.a. aastakäik.
"Postimees", 1886; 1890.a. aastakäigud.
"Tallinna Sõber", 1886.a. aastakäik.
"Valgus", 1885; 1886.a. aastakäigud.
"Virulane", 1886; 1887.a. aastakäigud.
- Deutch-protestantische Kämpfe in den Baltischen Provinzen Russlands, Leipzig, 1888.
- Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland. St. - Petersburg, 1832.
- Rahukohtu nuhtlusseadus. 1885.aasta väljaanne 1906. ja 1908.a. täienduste ja lisadega. Tallinn, 1910.
- Изъ архива князя С.В. Шаховского. Материалы для истории недавняго прошлого прибалтийской окраины (1885 - 1894 гг.). Том I - III, С. - Петербург, 1909-1910.
- Baltimaa lähimast minevikust. - "Virulane", 1909, nr. 104; 106; 107; 113.
- Bogdanowitsch, V.A. - M. Sinovjew's. Tätigkeit in Livland 1885-1895. - "Revaler Beobachter", 1896, nr. 272.
- Dalton, Hermann. Offenes Sendschreiben an den Oberprokurenrenr des russischen Synods Herrn Wirklichen Geheimrat Konstantin Pobedonoszeff. Leipzig, 1889. - juurde köidetud raamatule "Ein verlassener Bruderstamm", Berlin, 1889.
- Dalton, H. On Religions Liberty in Russia. Open Letter to the Head of the Russian Synod Privy Councillor Constantine Pobiedonosceff, Leipzig, 1890.

- Eesti Biograafiline Leksikon, I köide, Tartu, 1926.
- Eestimaa endise kubernereri arhiivist. - "Postimees", 1909, 108-111.
- Grenzstein, A. Herrenkirche oder Volkskirche? Jurjev, 1899.
- Grenzstein, A. Mõisnikkude mõtted. - "Poliitika kirjavarra", nr. 2, Jurjev, 1898.
- Grenzstein, A. - Schachovskoi arvamine Eesti tegelastest. - "Olevik", 1911, nr. 47-48.
- Grenzstein, A. Schachovskoi ja venestus. - "Olevik", 1912, nr. 47.
- Herman, J. Ristiusu koguduse ajalugu. Baltiski, 1902.
- Jansen, E. Eesti valgustajad-demokraadid võitluses kiriku ja religioosse obskurantismi vastu. - Kogumikus "Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis", I osa, Tallinn, 1956, lk. 132-163.
- Jansen, E. Rahvuslik liikumine ja ideelis-poliitilised voolud XIX sajandi 80-ndail aastail ja 90-ndate algul. - kogumikus "Eesti NSV ajalugu", II köide, Tallinn, 1963, lk. 200-209.
- Jordan, Paul. Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. December 1881 in textlichen Belenchtung. Reval, 1886.
- Jung-Stilling, Fr. und Anders, W. Ergebnisse der livländischen Volkszählung Bearbeitet und hrsg. auf Veranstaltung der statistischen commiesion der Stadt Riga von Fr. v. Jung-Stilling und Anders. Band 1-3, Riga, 1883-1885.
- Kodumaa vaimulikud. Rahvuslik koosseis aegade kestel ja meelsus. - "Postimees", 1910, nr. 45-46.

- Kruus, H. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu, 1930.
- Kurrikoff, A. Läänemaa vaimulik liikumine, pruugitud abinõud selle vastu ja selle vili - üks osa kiriku ajalooest Eestimaal. - "Postimees", 1894, nr. 100-106.
- Köpp, J. Kuidas Vene-õigeusk meie maale tuli. - "Sirvilaud", nr. X (1906), lk. 66-82.
- Köpp, J. Vene-õigeusk Läänemeremaal. - "Postimees", 1905, nr. 140-144; 153-164; 169; 171-182.
- Leismann, N. (toimetaja) Õigeusu ajalugu Baltimaal uue- mal ajal. Riia, 1907.
- Lipp, M. Kodumaa kirik kristliku hariduse ja äratuse töös. - lisana raamatus: Oehninger, Fr. Ristikoguduse ajalugu omas käekaigus läbi aastasadade. Tallinn, 1908.
- Loone, Leida. Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883-1885. Tartu, 1934. (Äratrükk "Ajaloolisest ajakirjast", 1933, nr. 2-4)
- Patronaadiõiguse loost Läänemeremaal. - "Postimees", 1898, nr. 113.
- "Postimees" 1857-1907. (Kogumik 50-aastase kestuse mälestuseks.) Tartu, 1909.
- Priiusulised ja baptistlased. - "Postimees", 1894, nr.42.
- Reimann, W. Kolm ajaloohallikat venestamise päevilt. - "Eesti Kirjandus", V (1910), lk. 1-8; VI (1911), lk. 193-200; VII (1912), lk. 104-116.
- Reiman, W. Riia Greeka-Õigeusu Piidkopkonna Eesti kihelkonnad Liivi- ja Eestimaal. - "Postimees", 1902, nr. 8.

- Seädus, kuidas Lutteruse ussulissi peab õige ussu koggu-
dussesse vastu võtma. Riia, 1884.
- Sild, Olaf. Eesti kirikulugu. Vanimast ajast olevikuni.
Tartu, 1938.
- Sild, O. Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast
ajast kuni olevikuni. Tartu, 1937.
- Soop, Karl ja Keskküla, Udo. Kuremäe klooster. Tallinn,
1967.
- Spektator. Venestamise sihid ja tööriistad. - "Posti-
mees", 1910, nr. 261-263.
- Tobien, Alexander. von. Die livländische Ritterschaft. In
ihrem Verhältnis zum Zarismus und Russischen Nationa-
lismus. Band I, Riga, 1925.
- Tuglas, Friedebert. Ado Grenzsteini lahkumine. Tartu,
1926.
- Vassar, A. Talurahvaliikumine 80-ndail aastail. - kogu-
mikus "Eesti NSV ajalugu", II köide, Tallinn, 1963,
lk. 190-199.
- Venestamise tulekul. Mälestused ja dokumendid. (Korralda-
nud A. Kruusberg) Tartu, 1922. ("Eesti Ajaloo Ar-
kiiv", nr. 2)
- Беляев, И. Судьбы православия в Прибалтийском крае. Ри-
га, 1901.
- Венок на могилу эстляндского губернатора князя Шаховско-
го. Статьи посвященные памяти бывшего эстляндского
губернатора князя С.В. Шаховского. Ревель, 1896.
- Ворогин, А. Принципы прибалтийской жизни. Ревель, 1891.
- Зайончковский, П.А. Российское самодержавие в конце XIX
столетия. Москва, 1970.

- Зиновьевъ, М.А. Опытъ исследования земского устройства Лифляндской губернии. Рига, 1895.
- Зиновьев, М. Труды покойного Лифляндского губернатора М.А. Зиновьева. Рига, 1906.
- Корольков, К. Жизнь и царствование императора Александра III (1881-1894). Киев, 1901.
- Лейсманъ, Н.А. Судьба православия въ Лифляндии съ 40-хъ до 80-хъ годовъ XIX столетия. Рига, 1910.
- Неу, А. Церковные сборы и повинности в Лифляндской губернии. Валка, 1905.
- Остербломъ, Ю. Новейшия религиозныя движения въ Эстляндии. - "Христианское Чтение", 1885, I.
- Первая Всеобщая Перепись населения Российской Империи 1897 г., Изд. Центр. Стат. Комитета Мин-ва Внутр. Дел., под ред. Н.А. Тройницкого. Том 21; 49. С. - Петербург, 1905.
- Тизик, К.А. Ревельский Александро-Невский Собор на Вышгороде. Ревель, 1900.
- Харузин, М. Балтийская конституция. Москва, 1888.
- Харузин, М. Богородицкая гора в Эстляндии (древний памятник православия на Балтийском поморье). Москва, 1899.
- Харузин, М. Указатель хронологический и систематический законов для Прибалтийских губернии с 1704 г. по 1888 г. Ревель, 1888.
- Шаховской, Н. Земскія повинности въ Эстляндской губернии. Ревель, 1888.

Р е з ю м е

Дипломная работа Кяди Рийсмаа "Реакционная церковная политика царского правительства в Эстонии в 1880-ых годах." В работе рассматриваются переход крестьянства Эстонии в православие в 1880-ых годах, действие эстляндского губернатора С.В. Шаховского в связи с распространением православия в Эстонии и противодействие дворянства Прибалтики к политике содействия перехода крестьянства в православие.

SISUKORD

Sissejuhatus	lk. 2
I peatükk Talurahva usuvahetusliikumine Eesti- maa kubermangus	lk. 12
II peatükk Tsaarivalitsuse kirikupoliitika Ees- tis 1880-ndail aastail	lk. 28
S. Šahhovskoi tegevus Eestimaa kubernerina	lk. 28
S. Šahhovskoi suhted tsaarivalitsuse ja kõr- gema õigeusu vaimulikkonnaga	lk. 42
Zinovjevi tegevus Liivimaa kubernerina . .	lk. 47
III peatükk Balti aadli võitlus õigeusu levita- mise vastu Eestis	lk. 55
IV peatükk Talurahva ja eesti rahvuslike tege- laste reageerimine S. Šahhovskoi poliitikale .	lk. 73
Talurahva siirdumine õigeusku peale 1885. aastat	lk. 73
Õigeusklike tagasisiirdumine luteri kiri- kusse	lk. 80
a) Liivimaa kubermangus	lk. 80
b) Eestimaa kubermangus	lk. 83
Eesti rahvuslike tegelaste reageerimine S. Šahhovskoi poliitikale	lk. 87
Kokkuvõte	lk. 96
Lisad	lk. 101
Allikad ja kirjandus	lk. 106
Resümees	lk. 111